

Neerlandica extra Muros. Jaargang 1990

bron

Neerlandica extra Muros. Jaargang 1990. Coutinho, Muiderberg 1990

Zie voor verantwoording: http://www.dbnl.org/tekst/_nee005199001_01/colofon.php

© 2015 dbnl

dbnl i.s.m. 

[Neerlandica extra Muros - voorjaar 1990]

Kunstgeschiedenis als avontuur en discipline

Charles Ford

De kunstgeschiedenis beleeft een gouden tijd. Musea, galleries, tentoonstellingen, boeken en tijdschriften bieden iedere geïnteresseerde, ongeacht waar hij of zij woont, toegang tot kunstvoorwerpen of afbeeldingen ervan - iets wat enkele generaties terug nog onvoorstelbaar was.

Kunstgeschiedenis is tegenwoordig een academische discipline. Binnen deze discipline tekenen zich verschillende wetenschappelijke benaderingen af. Men zou die kunnen voorstellen als gespreid over een spectrum tussen twee uitersten (waarvan men moeiteloos een karikatuur kan maken). Aan de ene kant staat de traditionele praktijk, gebaseerd op monografisch onderzoek, wars van methodologische en theoretische vernieuwingen, zich enkel beroepend op het 'gezonde verstand'. Hier blijft de taak van de kunsthistoricus beperkt tot de identificatie en verheerlijking van het werk van Grote Genieën. Het andere uiterste is het soort kunstgeschiedenis dat resoluut de 'hete hangijzers' van het historisch onderzoek beetpakt, de gevestigde machten en instellingen van de kunsthistorische wereld (universiteiten, musea, galleries, de kunsthandel) met wantrouwen beziet en zich liever ophoudt in de polemische omgeving van conferenties en symposia. Politiek gesproken streeft deze benadering vaak anti-imperialistische en andere 'linkse' doelen na.

Natuurlijk zijn dit twee extremen. In de regel wordt het vak kunstgeschiedenis beoefend door pragmatische personen die begrijpen dat deze uitersten aspecten zijn van een paradox die zijn wortels diep in onze cultuur heeft. Enerzijds komen kunstvoorwerpen tot stand door toedoen van uitzonderlijke figuren, mensen die 'het beter kunnen' dan de anderen. Anderzijds wordt binnen complexe sociale structuren uitgemaakt wat hier 'beter' dan iets anders heet; die beslissing wordt vervolgens bekrachtigd door het besteden van grote sommen geld. De eerstgenoemde kunsthistorische richting legt zich bij voorkeur toe op de kunst van na de middeleeuwen en op meer esoterische kunstvormen en media zoals de beeldhouwkunst van de Renaissance, of Frans porselein. In de hedendaagse kunstkritiek is deze richting bijzonder invloedrijk. De tweede benadering houdt zich typisch bezig met kunst sinds de Romantiek - vrouwelijke Impressionistische schilders bijvoorbeeld, of Latijnsamerikaanse muurschilders. Deze benadering heeft haar volgelingen onder de politiek geëngageerde kunstcritici en ook onder de kunstenaars zelf.

Binnen en verspreid over dit spectrum bestaan er goed vertegenwoordigde plaatselijke richtingen en scholen. In de Nederlanden, net als elders, spelen musea een belangrijke rol in de totstandkoming van een 'lokale' kunstgeschiedenis via de organisatie van tentoonstellingen en de (tegenwoordig zo belangrijke) publikatie van catalogi. Sinds de Revolutionaire periode hebben de nationale kunstverzamelingen in aanzienlijke mate bijgedragen aan het creëren van een nationale identiteit

en het uitdragen van een nationaal gevoel van eigenwaarde. Musea bewaren en tonen hun kunstcollecties tegelijk als kunst en als documentatie. De concrete manier waarop museumdirecteuren dit doen verradt een bepaalde positie op een ideologische schaal en hangt tevens samen met plaatselijke tradities. Zo ziet de bezoeker van het Rijksmuseum zich geconfronteerd met een triomfalistisch beeld van de opkomst en bloei van de Nederlandse nationale school, kortom van de Nederlandse cultuur. Het schilderijenkabinet van het Rijksmuseum is niet wezenlijk veranderd sinds de dagen dat Schmidt-Degener er directeur was, tussen de beide wereldoorlogen. Daartegenover zal de bezoeker van de National Gallery in Londen de verschillende Europese schildersscholen naast elkaar te zien krijgen, zaal na zaal. De National Gallery beoogt een schilderijenverzameling te presenteren die De Kunstgeschiedenis dokumenteert; voor zover daar voor de geroutineerde bezoeker een verborgen boodschap in zit, verkondigt die de geschiedenis van de Engelse smaak en een zeker naïef vertrouwen - even ouderwets als optimistisch, en allicht door en door Engels - in de mogelijkheid een zo complex verhaal te vertellen aan de hand van schilderijen die in een bepaalde volgorde zijn opgehangen.

Musea en galleries zijn echter de plaatsen waar de meeste mensen in contact komen met kunst en niets is beter geschikt om bezoekers in grotere aantallen naar het museum te lokken dan een Internationale Tentoonstelling. Op dit moment loopt er in Madrid een indrukwekkende Velasquez-expositie die ook al in de Verenigde Staten te zien was. Caravaggio, Nederlandse genreschilderijen, Andy Warhol, de Franse Revolutie - de internationale tentoonstelling bewijst dat museumdirecteuren zich weten aan te passen aan de tijd van *Batman* en *Indiana Jones*.

De Frans Hals-tentoonstelling, die uit Amerika naar Engeland gekomen is en binnenkort in Haarlem wordt voortgezet, is op gunstige kritiek onthaald. Wat bepaalt er de aantrekkingskracht van? In de eerste plaats is daar de verheerlijking van het individu: de individuele persoon als afbeelding, in de meer of minder 'gewone' inwoners van Haarlem die hun portret lieten schilderen. Daar kunnen wij ons mee identificeren. Vervolgens wordt de individuele kunstenaar verheerlijkt in de persoon van Frans Hals, het bescheiden genie uit een bescheiden stad, wiens genialiteit pas in het midden van de negentiende eeuw werd erkend en begrepen. Ook met hem kunnen wij ons identificeren. Door onderzoek weten wij dat Hals die of die technische handgreep van deze of gene tijdgenoot afkeek, dat hij die of die bepaalde beelden in dit of dat weinig bekend embleemboek gezien moet hebben. Onderzoek toont aan dat hij niet uitzonderlijk is, dat zijn werk zich binnen de bestaande normen en conventies laat situeren. Door echter een grote tentoonstelling aan hem te wijden, maken wij hem uitzonderlijk en representatief, groter dan zijn eigen tijd en onafhankelijk daarvan.

De Frans Hals-expositie is een wat zonderlinge mengeling van de beide extremen waar ik het in de eerste alinea over had. Toen Seymour Slive, hoogleraar kunstgeschiedenis in Harvard, in het begin van de jaren zeventig zijn driedelige *catalogue raisonnée* van Frans Hals in het

licht gaf (*Frans Hals*, Londen, 1970-4), betrok hij enkele vrij radicale stellingen wat betreft het inlassen van sociale geschiedenis en het iconografisch interpreteren van schilderijen. In de huidige tentoonstelling, die eveneens door Seymour Slive is georganiseerd, zien we een wat ongemakkelijk samengaan van enerzijds de verschillende methodologische hulpmiddelen waar de kunsthistoricus blijkens de catalogus mee werkt - materiaalonderzoek, de sociale achtergrond van de geportretteerden, studie van geschreven bronnen - en anderzijds de inrichting van de expositie zelf, in essentie een defilé van oogverblindende schilderijen, waarbij alle aandacht uitgaat naar het uitzonderlijke van de kunstwerken zelf. Het dankbare gevoel dat de bezoeker door de aanschaf van een catalogus van een duim dik tevens een afdoend antwoord op lastige vragen en knagende twijfels omtrent zijn culturele competentie in bezit krijgt, dat is het geheim van het internationale succes van deze tentoonstelling - dat en de verheerlijking van het triomferende individu, uiteraard. Het is een kwestie van kopen en verkopen. Daardoor kan de onderneming aanslaan over de nationale grenzen heen.

De tentoonstellingen die in 1986 in een aantal Nederlandse musea te zien waren in het kader van de manifestatie *Kunst voor de beeldenstorm* leenden zich alleen al daarom niet voor export. Zou een buitenlands publiek er zich door aangetrokken hebben gevoeld? Het ging hier in de grond van de zaak om een specifieke en lokale opzet, een gedetailleerd archief. De exposities hielden zich niet bezig met Grote Vragen als 'hoe belangrijk is in feite kunstenaar x?' of 'waarom is nu schilderij x beter dan schilderij y?', maar stelden gewoon vast dat 'dit gebeurde' en dat vervolgens 'dat gebeurde'. Een historische periode werd ontvouwd en toegelicht, met veel vitaliteit, verbeeldingskracht en oprechtheid. De talrijke catalogi die tegelijk met de exposities verschenen, staan vol nuttige of minder nuttige gegevens over een weinig bekend tijdperk. Door het naast elkaar bestaan van de verschillende invalshoeken werd de angst van de moderne mens ten overstaan van de Schone Kunsten en alledaagse gebruiksvoorwerpen een onderdeel van de boodschap die de *Beeldenstorm*-tentoonstelling wilde overbrengen. De geschiedenis kwam er uit te voorschijn als een ingewikkeld, willekeurig en verwarrend proces.

Kunstgeschiedenis wordt dus geproduceerd voor verschillende markten door producenten die er verschillende visies op nahouden. Die visies hangen op hun beurt samen met verschillende institutionele achtergronden en markten - met verschillende culturen dus. Heeft een 'cultuurvrij' verschijnsel als de moderne technologie enige invloed op de kunstgeschiedenis? Musea zijn instellingen die over mogelijkheden beschikken om röntgenfoto's van schilderijen te maken, ze digitaal weer te geven en telkens opnieuw onder de microscoop te leggen. In de National Gallery in Londen hebben de resultaten van dit soort onderzoek het voorbije jaar twee drukbezochte exposities opgeleverd, beide onder de titel *Art in the Making*. De ene was gewijd aan Rembrandt (oktober 1988 tot januari 1989), de andere aan Vroege Italiaanse schilderkunst (oktober 1989 tot januari 1990). Dank zij het prestige van de National Gallery konden deze manifestaties rekenen op royale steun van

een petroleummaatschappij.

De Rembrandt-tentoonstelling, waarvan alle schilderijen op één na uit de eigen collectie van de National Gallery afkomstig waren, leverde een klinkend bewijs van de rijkdom van de verzameling. De schilderijen waren voor de gelegenheid ongenadig afgeschraapt en bestraald, met de loep bekeken en op de meest excentrieke wijze belicht. Met welk doel? Wel, zoals inmiddels algemeen bekend is, gaat het in het geval van een groot aantal traditioneel aan Rembrandt toegeschreven doeken om de vraag naar de authenticiteit van die werken. De speurtocht naar een onwrikbaar vaststaande canon van met de hand gesigeneerde schilderijen vormt sinds meer dan twintig jaar de belangrijkste bestaansreden van het zogeheten Rembrandt Research Project (RRP). Het gebruik van verfijnde onderzoekstechnieken heeft de bevindingen van het Rembrandt Research Project enige geloofwaardigheid verleend, maar wie aandachtig leest merkt al gauw dat de tot dusver gepubliceerde boekdelen (*A Corpus of Rembrandt Paintings*, sinds 1984) wel de precisie van wetenschappelijke observatie bieden maar dat het interpreteren van de gegevens toch in eerste instantie een kwestie van gissen blijft.

Meningsverschillen over auteurschap hebben ook de publiciteit rond de Frans Hals-tentoonstelling veel goed gedaan. Een Duits kunsthistoricus, professor Claus Grimm, betwistte immers de authenticiteit van een vrij groot aantal doeken. Terwijl ik dit schrijf wacht Londen met ingehouden adem op een confrontatie tussen Grimm en Seymour Slive tijdens het symposium in de Royal Academy waarmee de expositie in maart wordt afgesloten; het gerucht gaat dat Slive mogelijk niet zal komen opdagen. Wat door de wetenschap op de proef en ter discussie wordt gesteld is niet alleen de ‘kwaliteit’ van het museumbezit maar ook de reputatie van niet weinig kunsthistorici, kenners en amateurs.

Wetenschappelijke methodologie van een ander type wordt in het geweer gebracht door een onderzoeker als J. Michael Montias, die de sociale en economische geschiedenis van de kunst bestudeert. Professor Montias, oud-hoogleraar economie in Yale, is bekend om zijn werk in de archieven van Delft (*Art and Artisans in Delft*, Princeton, 1980). Zijn werkterrein is de vuilnisbelt van de geschiedenis, waar hij onooglijke snippers en restjes uit los peutert. Op grond daarvan stelt hij een verhaal samen en komt hij tot conclusies waar de kunstkenner en de ‘hete hangijzer’-kunsthistorici nog nooit aan gedacht hadden. In een recente bijdrage aan een Brits vaktijdschrift deed hij een poging de algemene principes van een liberale economie toe te passen op de productie van kunstwerken in de Nederlandse Gouden Eeuw (*Art History*, 10, december 1987, p. 455-466). Uitgaande van de stelling dat de arbeidsinvestering de produktiekosten en bijgevolg de prijs van een kunstwerk in hoge mate bepaalt, probeerde hij een marktgerichte, ‘waardenvrije’ beschrijving van de zeventiende-eeuwse kunstproductie te leveren.

De Gouden Eeuw is overigens bij uitstek het jachtterrein van de cultuurhistorici. Simon Schama, als historicus verbonden aan de universiteit van Harvard, publiceerde onlangs weliswaar een dik boek over de Franse Revolutie (*Citizens*, Londen, 1989) en begon zijn carrière met een

studie over Nederland op het eind van de achttiende eeuw (*Patriots and Liberators*, Londen, 1977; nu vertaald als *Patriotten en bevrijders*, Amsterdam 1989), maar zijn internationale faam dankt hij aan zijn breedvoerige studie over de Nederlandse Gouden Eeuw, *The Embarrassment of Riches* (Londen, 1987; vertaald als *Overvloed en onbehagen*, Amsterdam, 1988). Uit kunsthistorisch oogpunt bezien is dit een gedurfd boek. Het heeft de ambitie het verleden te verklaren aan de hand van de manier waarop dat verleden zichzelf verbeeldt. Schama's onderwerp is niets minder dan de Nederlandse natie op het moment dat deze zichzelf ontdekt én uitvindt. Hij betreft schilderijen, geschiedschrijving en literatuur bij zijn studie. Net als Svetlana Alpers' *The Art of Describing* (Londen, 1984) zit er in het boek van Schama een rode draad, een stelling. Zoals de titel van zijn studie reeds te kennen geeft, bestaat voor hem het meest kenmerkende van de cultuur van de zeventiende-eeuwse Republiek in het bewustzijn van het eigen welslagen in materieel opzicht. Zijn beschrijving benadrukt de dubbelzinnige manier waarop de materiële wereld in de Nederlandse kunst en letterkunde wordt uitgebeeld. Hij schrijft die tweeslachtige voorstellingswijze toe aan een diepgeworteld gevoel van onbehagen bij de Nederlandse burgerlijke klasse ten opzichte van hun eigen welstand.

Schama's benadering behelst de verklaring van beeldspraak in de kunst, een interpretatie die teruggrijpt naar de ontdekkingen van Eddy de Jongh en zijn iconografische school (zie de catalogus *Tot lering en vermaak*, Rijksmuseum, 1976). Volgens deze opvatting verwijst de wereld der uitgebeelde dingen altijd naar een ideële wereld - en daar treffen we morele begrippen aan, samenlevingsnormen. Een tweede, meer semiologisch gefundeerde manier van interpreteren ondersteunt deze visie met verwijzing naar een aantal sleutelvoorstellingen en -symbolen die eveneens betrekking hebben op collectieve angsten en bekommernissen - overstroming, vreemdelingen, seksuele naijver. Overstroming is dan een doorzichtige metafoor voor overdaad; overstroming in letterlijke zin is de bedreiging van de zee. Vreemdelingen zijn die maatschappelijke elementen die niet tot de stedelijke burgerij behoren - en tijdens de eerste helft van de zeventiende eeuw zwierven er tienduizenden daklozen en boeren door het land, op de vlucht voor de vele oorlogen die Europa teisterden. De vluchtelingen betekenden een gevaar voor de sociale orde, ondermijnden loonovereenkomsten (een tweesnijdend zwaard!) en maakten niet alleen de uitvoering van grootscheepse projecten mogelijk, waaronder het droogleggen van meren en moerassen, maar ook het in stand houden van omvangrijke legers om weer andere oorlogen te voeren. Seksuele naijver vindt uitdrukking in wettelijke beschikkingen omtrent huwelijksovereenkomsten, de weergave van (voornamelijk) vrouwelijke seksualiteit in schilderkunst en letterkunde, en in gebruiksliteratuur zoals Jacob Cats' *Houwelick*. Schama schetst een subtiel en rijk geschakeerd beeld van het lief en leed, de trots en schaamte van de Nederlandse burgerij tijdens de Gouden Eeuw. In het hoofdstuk over 'Patriotic Scripture' gaat hij uitgebreid in op het gevoel van roeping en lotsbeschikking dat in vele geleerde en nu nog nauwelijks gelezen geschriften uit die tijd te vinden is en dat in een andere vorm tot

uitbarsting kwam toen in 1672 het uitzinnige en van hogerhand gedirigeerde gepeupel van de Oranjegezinde factie de gebroeders De Witt aan stukken hakte.

Het boek van Svetlana Alpers beoogt iets heel anders. Het is er Alpers ook wel om te doen het nationale karakter van de Nederlander te doorgronden, maar voor haar bestaat het typerende van het Nederlander-zijn in een onstuitbare drang tot beschrijven. Een narratieve kunstvorm kon niet tot bloei komen omdat de ontvankelijkheid van kunstproducenten en -consumenten gericht was op de beschrijving van de wereld om hen heen. Dezelfde neiging, zo houdt zij ons voor, vinden we terug op andere terreinen van het intellectuele leven, bijvoorbeeld in de wetenschap en de cartografie. De Nederlandse critici hebben Alpers' boek heftig aangevallen omdat het geen rekening houdt met de iconografische fijnzinnigheden waar ik het zojuist over had én omdat het stilzwijgend voorbijgaat aan de toch zeer talrijke narratieve schilderijen die in de betrokken periode tot stand kwamen.

Professor Alpers trok zich van die kritiek niets aan en kwam in 1988 met een boek over Rembrandt (*Rembrandt's Enterprise*, Londen). Centraal in deze studie staat de gedachte dat de meest kenmerkende aspecten van Rembrandts schilderkunst ontwikkeld werden in antwoord op een marktsituatie, als een manier om waarde te 'creëren' in zijn kunst. Voor mij ligt het problematische van deze opvatting hierin dat de waarde van de kunst veeleer een gevolg is van allerlei economische en sociale factoren en niet het uitgekookte bedenkensel van deze of gene producent. De waarde van Rembrandts kunst wordt niet verklaard of begrepen als het produkt van verscheidene eeuwen ononderbroken evolutie. De beide studies van Professor Alpers zijn intrigerende en informatieve pogingen een type cultuurgeschiedenis te schrijven dat in het Engels weinig beoefenaren vindt en dat eerder aansluit bij de historische reconstructiemethode van Michel Foucault - een methode die nu als voorbijgestreefd wordt beschouwd in de Parijse kringen waar zij ontstond.

Monografieën van het meer traditionele slag zijn even gevarieerd als de onderwerpen die ze behandelen. Onlangs verschenen er twee boeken over Saenredam, die zich in kerkinterieurs specialiseerde en de Postmoderne kijker blijkbaar sterk aanspreekt; het ene boek werd geschreven door de in Nederland woonachtige Amerikaan Gary Schwartz (Maarsse, 1989), het andere door de Amsterdamse kunsthistoricus Rob Ruurs (*Saenredam, The Art of Perspective*, Amsterdam/Philadelphia/ Groningen, 1987). Beide studies dragen bij tot een beter inzicht in optica en perspectief, maar ook tot een beter begrip van de gebouwen zelf. Ongetwijfeld zullen de gestaag verschijnende delen van het Rembrandt Research Project de meest complete Rembrandt-monografieën vormen die ooit ondernomen zijn, slechts met het *Corpus Rubenianum* te vergelijken. Een luxueus uitgegeven reproductie van een album met waterverf ingekleurde tekeningen van Adriaen van de Venne (Martin Royalton Kisch, *Adriaen van de Venne's Album*, Londen, 1988) biedt een unieke kijk op het hofleven in Den Haag tijdens de eerste jaren van het stadhouderschap van Frederik Hendrik. Wat deze uitgave zo boeiend

maakt is niet alleen de aanwezigheid van de verbluffende, minutieuze tekeningen, die ondanks alle realistische schijn op een doorwrochte embleemcode berusten, maar ook de begeleidende tekst van de moderne editeur, die de mythevorming rond de Winterkoning, de vermoedelijke opdrachtgever, bij zijn onderzoek betreft.

De verscheidenheid aan benaderingen en studies op het gebied van de kunstgeschiedenis is groot, even groot als de ambities die het vak tegenwoordig koestert. Kunsthistorisch onderzoek is doorgaans op zijn best als het rekening houdt met historisch onderzoek op andere vakgebieden. In het bovenstaande, uiteraard hoogst onvolledige overzicht heb ik slechts enkele werken genoemd - maar ieder boek bevat een bibliografie die de weg wijst naar andere boeken met weer andere bibliografieën. Hoewel ik mij beperkt heb tot een paar aspecten waar toevallig mijn persoonlijke belangstelling naar uitgaat, zal het duidelijk zijn dat onderzoek en initiatief op andere wetenschappelijke terreinen zijn weerslag kan hebben op de studie van de Gouden Eeuw. Schilderijen veranderen immers voor onze ogen omdat wij erin zien wat we kennen en kunnen benoemen, en onze kennis en ons vermogen tot benoemen worden groter naarmate het onderzoek vordert.

Vertalen: een sociolinguïstische benadering

L. Beheydt

De vertaalwetenschap kan zich recent in een vernieuwde belangstelling verheugen, ook in het Nederlandse taalgebied. De eerbiedwaardige *Gids* wijdde er in 1986 twee afleveringen van zijn rubriek 'buitenlandse literatuur' aan, het IVN-colloquium van 1988 maakte er één van zijn hoofdthema's van, in hetzelfde jaar verscheen de verzameling essays *Literatuur van elders*, Kitty van Leuven schreef in 1984 een geruchtmakend proefschrift over twee Don Quichotevertalingen en Peter Verstegen bracht een overzicht van dertig jaar Martinus-Nijhoffprijs voor vertalingen in *De muze met de Januskop* (1985). Allemaal tekenen van een levendige interesse. Toch is die interesse niet nieuw. Al van oudsher bestaat er belangstelling voor de problematiek van de vertaling en onveranderlijk ging het betoog over de tegenstelling tussen *le brute fideli (tradizione)* en *le belle infedeli*: de trouwe, maar daardoor meestal niet zo mooie weergave van het origineel tegenover de vrijere en daardoor stilistisch geslaagde vertaling. Nog altijd trouwens worden vertalingen in de eerste plaats beoordeeld op het zo moeilijk te bereiken evenwicht tussen een equivalente weergave van het origineel en een stilistisch vlekkeloze tekst.

Getrouwheid en *creativiteit* zijn de bewust gehanteerde maar subjectief ingeschatte normen bij de beoordeling van vertalingen, maar tezelfder tijd zijn zij het voorwerp van aanhoudende polemiek. Om uit die polemiek te geraken wordt vaak hoopvol in de richting van de vertaalwetenschappers gekeken. Kunnen zij geen duidelijke criteria aanreiken waarop een vertaling kan worden beoordeeld? Kunnen zij ons niet een controlekaart met normen bezorgen waarmee elke vertaling gekeurd kan worden?

Het antwoord is éénstemmig negatief. R. van den Broek stelt omonwonden dat 'de vertaalwetenschap het niet tot haar taak kan rekenen zich af te vragen welke kenmerken zich zouden horen voor te doen' (1988: 30) en Kitty van Leuven valt hem daarin bij: 'aan een dergelijke verwachting kan de vertaalwetenschap echter niet voldoen; zo'n vraag is niet alleen in strijd met de aard van normen, maar ook in strijd met de aard van de vertaalwetenschap' (1986: 603). Wat kan de vertaalwetenschap dan wel? De vertaalwetenschap is in de eerste plaats een wetenschap die via vergelijking van vertaling en origineel een beschrijvingsmodel probeert te ontwikkelen waarmee een duidelijker inzicht in het vertaalproces kan worden verkregen.

Allerlei beschrijvingsmodellen zijn in de korte geschiedenis van de theoretische vertaalwetenschap geconstrueerd of aan een andere wetenschap ontleend. De bekendste is wellicht de theorie van Jiri Lévy, die uitgaat van de gedachte dat vertalen een beslissingsprocédé via eliminatie is (cf. Van den Broeck 1988). Die gedachte heeft Lévy ontleend aan de formele speltheorie en in concreto komt ze hierop neer dat verta-

len een continue reeks beslissingen nemen is. Elke nieuwe beslissing heeft gevolgen voor elke volgende beslissing. Eliminatie van alternatieven leidt onherroepelijk tot eliminatie van mogelijke varianten voor de rest van de vertaling. Wie bij vertaling van de eerste zin van een Engelse tekst waarin de lezer met *you* aangesproken wordt, beslist dat *you* als *jij* te vertalen, sluit verdere vertaling van *you* door *u* uit. Dit theoretische werk heeft de recente vertaalwetenschap grondig beïnvloed, van Robert de Baugrande tot Gideon Toury. Vertaalwetenschappers zijn echter ook elders te rade gegaan voor hun modellenconstructie. Onder meer bij de literatuurwetenschap en bij de linguïstiek. De enkele jaren geleden in de literatuurwetenschap furore makende receptie-esthetica heeft modellen opgeleverd die gretig door vertaalwetenschappers aangepast werden voor de vergelijkende beschrijving van bronteksten en doelteksten. Maar ook die modellen bleken bij praktische toepassing nauwelijks generaliseerbaar.

Vaak ook zijn de vertaalwetenschappers te rade gegaan bij de linguïsten. De Chomskiaanse noties ‘diepestructuur’ en ‘oppervlakte-structuur’ zijn - zonder veel succes - getransponeerd naar de vertaalwetenschap. Andere linguïstische benaderingen bleken meer succesvol. Zo heeft onder meer Kitty van Leuven in haar dissertatie overtuigend de mogelijkheden van de tekstwetenschap geïllustreerd. Zelf menen wij dat ook de sociolinguïstiek een model kan leveren voor de systematische beschrijving en vergelijking van vertalingen. Hoe dat kan, hopen wij in wat volgt nader uit te leggen.

Anders dan de theoretische linguïstiek die een onrealistische idealisering van de taalrealiteit voorspiegelt, houdt de sociolinguïstiek ons voor dat taalgebruik in de eerste plaats een communicatief gebeuren is. De sociolinguïstiek verschuift de aandacht van de taal als *code* naar de taal als *handeling*. Die *taalhandeling* kan dan worden beschreven in termen van het van het bekende communicatieschema van Jakobson. Kort samengevat kan elk communicatief taalgebeuren beschouwd worden als een beregelde uitwisseling van boodschappen tussen zenders en ontvangers. Die uitwisseling gebeurt in een bepaald register dat geconditioneerd wordt door het gebruikte medium, de setting en de betrokken interactanten. Sociolinguïstiek is in dit opzicht de studie van de vraag: *Wie spreekt welke taal tegen wie en onder welke omstandigheden?* Dat is ook een vraag waar de vertaler voortdurend weer mee zit. Kennis van de sociolinguïstische regels betreffende het taalgebruik kunnen de vertaler in staat stellen de juiste variant te kiezen voor de betrokken situatie. In elke taal zijn er sociolinguïstische regels die bepalen welke linguïstische keuzes de taalgebruiker maakt.

Een voorbeeld kan dit verduidelijken. Een zelfde boodschap kan door verschillende taalgebruikers verschillend verwoord worden:

- (1) De portee van mijn woorden is hem kennelijk ontgaan.
- (2) Hij begrijpt niet wat ik zeg.

(3) Hij heeft er geen bal van gesnopen.

Het verschil tussen die verwoordingen is een sociolinguïstisch verschijnsel. Correcte vertaling van die varianten veronderstelt dat de vertaler inzicht heeft in de relatie tussen de niet-linguïstische factoren in het communicatieve gebeuren en het taalgebruik in de taalhandeling. Natuurlijk zijn goede vertalers er zich altijd al van bewust geweest dat met elke situatie een specifiek soort taalgebruik overeenstemt. En de lexicografie helpt hen daarin: in vertaalwoordenboeken worden *register*-aanduidingen gegeven die de vertaler in staat moeten stellen de juiste varianten te kiezen. Aanduidingen als *schrijftaal*, *formeel*, *literair*, *informeel*, *vulgaair* of *studententaal*, *kindertaal*, *bargoens*, *eufemistisch*, *pejoratief*, *administratief* zijn intuïtieve pogingen om sociolinguïstisch bepaalde variatie te registreren. Maar deze registraandauidingen berusten niet op een geïntegreerd model van taalgebruik.

Pas met de opkomst van de sociolinguïstiek is er geprobeerd om de variatie systematisch te benaderen. Voor de vertaler is dat een interessante invalshoek. Hij zal graag vernemen wat de meest geëigende parameters in het communicatieve gebeuren zijn om sociolinguïstische variatie mee te beschrijven. Hij verwacht daarbij *feitelijke correctheid* en *theoretische zuinigheid*. Dat wil zeggen dat het theoretisch model in staat moet zijn om de varianten te voorspellen, maar dat het anderzijds niet zo ingewikkeld mag zijn dat er niet mee te werken valt. Een voorbeeld moge dit verduidelijken. De sociolinguïstiek heeft in haar prille bestaan al heel wat studie gewijd aan het gebruik van *aanspreekvormen*. In het Nederlands, het Frans, het Duits, het Spaans, het Italiaans zijn er nog altijd twee aanspreekvormen in gebruik die teruggaan op de Latijnse *tu* (T) en *vos* (V) en die ik met de traditionele *vertrouwelijkheidsvorm* (T = je/jij) en de *beleefdheidsvorm* (V = u) zou willen benoemen.

| | T (vertrouwelijkheidsvorm) | V (beleefdheidsvorm) |
|------------|---|-----------------------------|
| Nederlands | je/jij | u |
| Frans | tu | vous |
| Italiaans | tu | Lei |
| Spaans | tu | Usted |
| Duits | du | Sie |
| Russisch | ty | vy |

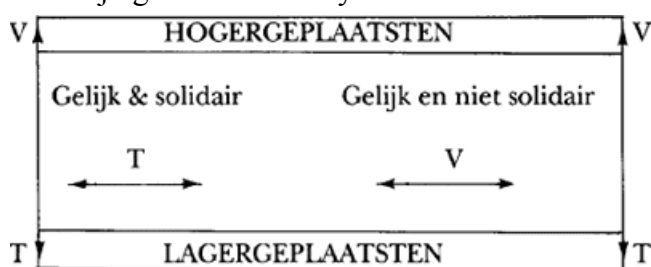
In hun oorspronkelijke studie hebben Brown & Gilman (1960) geprobeerd dit keuzepatroon zo economisch mogelijk te beschrijven in termen van ‘gezag’ en ‘solidariteit’. In hun visie heeft men aan die twee factoren voldoende om het keuzepatroon te karakteriseren. ‘Gezag’ (power)¹ is in de definitie van Brown &

1 Wij kiezen hier de vertaling ‘gezag’ in navolging van Jo Daan (1982, 141).

Gilman een relatie tussen ten minste twee personen, die niet wederkerig is in die zin dat ze niet allebei

gezag kunnen hebben in dezelfde gedragssituatie. De hogergeplaatste geeft T en krijgt V. De basis van dit gezag kan velerlei zijn: fysieke kracht, rijkdom, leeftijd, sekse, rol in de kerk, de maatschappij, het leger, de familie of het gezin. De andere parameter is 'solidariteit'. Solidariteit verwijst naar symmetrische relaties, gemeenschappelijke achtergrond, zelfde beroep, zelfde school, zelfde leeftijd, enz. De overeenkomstige aanspreekvormen zijn wederkerig, allebei T of allebei V, met meer kans op V naarmate de solidariteit minder wordt. Het solidaire T is het meest waarschijnlijk tussen tweelingbroers en goede vrienden.

In zijn geheel ziet het systeem in evenwicht er als volgt uit:



Deze systematische beschrijving met slechts twee parameters is duidelijk zeer zuinig. Het is een coherente samenvatting van allerlei mogelijke relaties waarin bijvoorbeeld leeftijd, sex, sociale klasse, interactietype een rol spelen. Een dergelijke samenvatting is uiteraard een nuttig gebruiksschema voor de vertaler. Tenminste als het klopt. En dat is bij dit T/V-schema nu juist het probleem. Voor het Nederlands van kort na de tweede wereldoorlog was dit schema nog geldig. Maar voor het hedendaagse Nederlands is het niet meer adequaat. Ten gevolge van allerlei sociale veranderingen sinds de jaren vijftig is er in het Nederlands een onstabiel keuzepatroon ontstaan dat niet eenvoudig in een of ander schema te vatten is. Een citaat van Jo Daan laat duidelijk vermoeden hoe moeilijk een precisering van de keuzes wel is:

Er is minder overeenstemming en grotere onzekerheid over de manieren van aanspreken in tussenliggende gevallen. Wie noem je een goed bekende hogergeplaatste? Aankomende studenten aan een Nederlandse universiteit bijvoorbeeld zullen gewoonlijk beginnen met het hoofd van de afdeling (de voorzitter van de vakgroep) *professor X* te noemen omdat hij een meerdere is die men niet goed kent, maar geleidelijk aan in de loop van de cursus en in minder formele ontmoetingen zullen ze hem beter leren kennen, totdat ze het gevoel hebben dat ze hem goed kennen. Dan wordt het een probleem waar en wanneer ze zullen beginnen hem bij zijn voornaam aan te spreken. In sommige vakgroepen wordt de moeilijkheid direct door het hoofd van de vakgroep zelf opgelost door op de eerste dag te zeggen dat iedereen hem bij zijn voornaam moet aan spreken, maar door anderen wordt het aan de student overgelaten om te beslissen, wanneer de solidariteit tussen hem en het hoofd zo is gegroeid dat hij zich gerechtigd voelt diens voornaam te gebruiken, en voor verschillende studenten zullen er verschillende 'drempels' zijn - de een doet er drie jaar, de ander twee of drie dagen over. Het is duidelijk dat het niet eenvoudig is voor deze persoonlijke verschillen verklaringen te geven, omdat zowel de persoonlijkheid als de kennis van de normen

meespelen, maar deze verschillen verdoezelen niet dat iedereen het erover eens is dat het op een bepaald punt van de solidariteitsschaal correct is de voornaam te gebruiken. (J. Daan 1982, 141).

Wat heeft dit alles nu met vertaaltheorie te maken? Voor de vertaalwetenschap kunnen precieze sociolinguïstische beschrijvingen van variatiepatronen een uitstekende hulp zijn bij concrete vertaalproblemen. In welk opzicht kan misschien nog het best geïllustreerd worden aan de hand van concrete vragen zoals die zijn gesteld betreffende het T/V-probleem door Bates & Benigni:

Een interessante equivalentietest van *tu* en *vous* in verschillende Europese talen kan bestaan uit de vergelijking van vertaalde versies van Engelstalige films en boeken. Neem bijvoorbeeld de Amerikaanse film waarin juffrouw Jones en meneer Smith elkaar ontmoeten op kantoor en langzaam bevriend en/of verliefd worden. Op welk moment schakelt de Italiaanse vertaler over van formele naar informele aanspraak? Komt dat overeen met de overgang van 'Miss Jones' naar 'Sally' of komt dat later? Zou een Nederlandse vertaler eerder of later van V naar T overschakelen? En is er enig verschil tussen de vertaling van 1948 en die van 1984? (Bates & Benigni 1975, 288).

Met dergelijke vragen wordt de vertaler voortdurend geconfronteerd. Voor mij bijvoorbeeld is duidelijk dat *je/u* niet overeenstemt met het Franse *tu/vous*. Als Nederlandstalige valt het mij altijd op dat Franstaligen gemakkelijk een voornaam combineren met een V-vorm. Ze zeggen: 'Louis, voulez-vous me passer cette lettre?' Dit zou in het Nederlands ongewoon klinken. Ook het gebruik van T en V in Franse films klinkt mij soms ongewoon in de oren. Ik verwonder er mij steeds weer over dat Fransen die net met elkaar naar bed geweest zijn elkaar toch kunnen blijven *vousvoyeren*.

Natuurlijk is dat *je/u*-probleem slechts een van de vele gevallen waarin de vertaler door de sociolinguïst kan worden geïnformeerd. In zoverre de sociolinguïst erin slaagt meer gegeneraliseerde modellen van taalvariatie en registergebruik op te stellen zal hij de vertaalwetenschap nuttiger beschrijvingsmodellen kunnen aanreiken.

Voor de sociolinguïstische benadering van Fishman lijkt hier veelbelovend. Fishman heeft namelijk geprobeerd in het communicatieve gebeuren een aantal congruente situaties samen te vatten in wat hij *domein*-constructies noemt en voor elk domein (vriendschap, gezin, religie, werk) probeert hij vast te stellen in functie van participanten, plaats en topic wat het bijbehorende register is. Voor de vertaalwetenschap is een dergelijk gegeneraliseerde domein-constructie erg interessant omdat het een systematisch beschrijvingsmodel biedt voor waargenomen (brontaaltekst) en na te streven (doeltaaltekst) taalvariatie. Met zo'n model kan het *register*-probleem, toch een centraal probleem in de vertaalwetenschap, op een coherente manier aangepakt worden.

Bibliografie

Bates, E. & L. Benigni, 'Rules of address in Italy: a sociological survey'. In:
Language & Society 4, 271-288.

- Broeck, R. van den (1987), *Literatuur van elders*. Leuven/Amersfoort, Acco.
- Broeck, R. van den (1988), 'Vertaalwetenschap en vertaalkunde'. In: *Handelingen Tiende Colloquium Neerlandicum*, 25-40.
- Brown, R. & A. Gilman (1960), 'The Pronouns of Power and Solidarity'. In: J.A. Fishman (ed.), *Readings in the Sociology of Language*. Den Haag, Parijs.
- Daan, J. (1982), *Sociolinguïstiek*. Nederlandse adaptatie van R.A. Hudson. 'Sociolinguistics'. Groningen, Wolters-Noordhoff.
- Even-Zohar, I. & G. Toury (1981), 'Translation Theory and Intercultural Relations'. In, *Poetics Today* 2: 4.
- Fishman (1972), 'The Relationship between Micro- and Macro-Sociolinguistics in the Study of Who Speaks What Language to Whom and When'. In: J.B. Pride & J. Holmes (eds.), *Sociolinguistics*. Harmondsworth, Penguin.
- Holmes, J.S. (1977), 'Wat is vertaalwetenschap'. In: B.T. Tervoort (red.), *Wetenschap en Taal I*.
- Landheer, R. (1985), 'Vertaalwetenschap van hulpwetenschap naar autonome discipline'. In: *Levende Talen* 402, 369-375.
- Leuven-Zwart, K. van (1984), *Vertalingen origineel*. Dordrecht & Cinnaminson, Foris.
- Leuven-Zwart, K. van (1986), 'Een goede vertaling, wat is dat?' In, *De Gids* 1986, 602-610.
- Levy, J. (1967), 'Translation as a Decision Process'. In: *To Honor Roman Jakobson*. Vol. 3, 1171-1182.
- Levy, J. (1969), *Die literarische Uebersetzung. Theorie einer Kunstgattung*. Athenäum, Frankfurt.
- Verstegen, P. (1985), *De muze met de Januskop*. Amsterdam, Bert Bakker

Word ik straks de mantel uitgeveegd?¹

Jos Wilmots

Dat het Nederlands niet alleen een geografische positie tussen het Engels en het Duits inneemt, is sinds lang bekend en hoeft dus niet meer te worden aangetoond. Toch neem ik in dit opstel één aspect van die intermediaire status onder de loep: de voortschrijdende tendens om in een passieve zin niet het lijdend, maar het meewerkend voorwerp van de overeenkomstige actieve zin onderwerp te maken en in persoon en getal met de persoonsvorm te laten congrueren.

Als uitgangspunt kies ik een zin die de ANS op p. 1052 in twee varianten (10a en 10b) aanbiedt en die ik hier voor het gemak van een nieuwe nummering voorzie:

- (1a) De automobilisten worden aangeraden de E5 zoveel mogelijk te vermijden.
- (1b) De automobilisten wordt aangeraden de E5 zoveel mogelijk te vermijden.

In het Engels correspondeert met (1a)

- (2) Motorists are recommended to...

Het Duits houdt het bij de structuur van (1b)

- (3) Den Autofahrern wird empfohlen,...

Een eerste vaststelling moet erin bestaan dat het Duits gewoon niet anders kan, omdat de vormkenmerken van de datief meervoud uit de actieve zin

- (4) Wir empfehlen den Autofahrern,...

meegaan naar de passieve zin en zo'n datief meervoud niet in aanmerking komt om met de persoonsvorm te gaan congrueren. In (4) is de inhoud van de aanbeveling, het lijdend voorwerp, enkelvoudig; het kan worden vervangen door 'es' en in die vorm ook als onderwerp verschijnen in:

- (5) Es wird den Autofahrern empfohlen,...

Het vormverschil houdt in het Duits tegen wat in het Engels al een hele poos kan en in het Nederlands een zekere ontwikkeling kent. De Duitse grammatica gaat zover het werkwoord 'helfen' voor intransief te houden, omdat de datief van

(6) Kann ich Ihnen helfen?

ook voorkomt in passieve zinnen zonder onderwerp als:

(7) Wird Ihnen schon geholfen?

(8) Wird den Kindern schon geholfen?

Een zin als

(9) De kinderen werden door hun onderwijzers geholpen.

kan in het Duits geen rechtstreeks equivalent hebben in de vorm van:

(10) *Die Kinder wurden... geholfen.

Dat moet aan het patroon van (8) beantwoorden. De Duitse grammatica noemt het meewerkend voorwerp 'Dativobjekt'; ook als dat als enige aanvulling bij onderwerp + werkwoord staat, kan zijn functie niet door een passieftransformatie worden aangetast, wat met het 'Akkusativobjekt' (behalve wanneer passivering als zodanig uitgesloten blijkt) wél het geval is. Accusatief kan door passivering van een zin nominatief worden, datief niet. Het gedifferentieerde vormensysteem houdt ook de syntactische verbanden in stand en verhindert een evolutie zoals die in het Engels en gedeeltelijk in het Nederlands waarneembaar is.

Van (1a) en (1b) zegt de ANS dat ze naast elkaar voorkomen, al wordt daar achteraf aan toegevoegd dat niet alle taalgebruikers zinnen van het type (a) acceptabel vinden. Respectievelijk van (7a) en (7b) voorzien geeft de ANS op p. 1052 ook (als eerste zelfs) de voorbeelden (hier alweer met eigen nummering):

(11a) De heren / ze werden verzocht de zaal zo spoedig mogelijk te verlaten.

(11b) De heren / hun werd verzocht de zaal zo spoedig mogelijk te verlaten.

De ANS-commentaar bij de appreciatie van de (a)-zinnen vermeldt (zij het tussen haakjes) uitdrukkelijk dat die met 'vooral *verzoeken*' regelmatig voorkomen. De discussie rond het passief van *verzoeken* is oud, interessant en merkwaardig. Ze toont bovendien aan dat de termen lijdend en meewerkend voorwerp eigenlijk betekenis categorieën zijn en syntactische criteria soms in de weg staan. Ook het feit dat het meewerkend voorwerp vaak met het begrip persoon of levend wezen verbonden wordt, leidt tot veralgemeningen.

Rijpma - Schuringa (1978) zeggen dat het in sommige gevallen niet uit te maken is of men met een lijdend of een meewerkend voorwerp te doen heeft en geven als voorbeeld: 'Ik verzoek de heren niet te roken'. Zij zeggen dat men i.v.m. 'de heren' hier van meewerkend

voorwerp kan spreken, maar vinden ‘De heren worden verzocht niet te roken’ (het type a-zin van de ANS) daarnaast heel gewoon.

In de door Kruyskamp geredigeerde drukken van Van Dale (de 10e van 1976 is de laatste van die reeks) wordt aan de passieve zin die Rijpma - Schuringa ‘heel gewoon’ vonden, niet alleen de voorkeur gegeven, die ‘a-zin’ wordt er als enig goede gepromoot: ‘de heren worden verzocht’ (niet: de(n) heren wordt verzocht) hierheen te komen (vgl. Fr. les messieurs sont priés; Hd. die Herren werden gebeten); -’. Dit ergert een lezer van *Nederlands van nu*, waarop Debrandere in nr. 3 van Jg. XXXII van dat tijdschrift (mei-juni 1984), p. 111, enkele autoriteiten (onder wie de zoëven genoemde Rijpma - Schuringa) citeert, en Tacx (*Nederlandse Spraakkunst voor Iedereen*, Prisma 557) laat verklaren dat het verschil tussen lijdend voorwerp en meewerkend voorwerp niet altijd even scherp is en dat velen daarom tegenwoordig zeggen: De heren worden verzocht... waar men vroeger moest zeggen: De heren wordt verzocht..., omdat de heren in de actieve zin meewerkend voorwerp is. Debrandere verwijst ook naar Heidbüchel (*Hoe ze gen schrijf ik het*, VI. p. 65), die oppert ‘... dat die juiste vorm nog zelden gebruikt wordt; haast altijd hoort en leest men: de heren worden verzocht niet te roken... De fout is nu eenmaal algemeen geworden en... derhalve geen fout meer!’ Op zoek naar een taalhistorische verklaring, vindt Debrandere in het Middelnederlands Woordenboek genoeg materiaal om aan te tonen dat *verzoeken* oorspronkelijk een lijdend voorwerp (‘den accusatief van den persoon’) bij zich had en dat het passief ‘de heren werden verzocht’ dus altijd correct geweest moet zijn.

In hetzelfde jaar 1984 verschijnt de elfde herziene druk van Van Dale, de eerste onder redactie van Geerts en Heestermans, m.m.v. Kruyskamp. Of de opvattingen van de vroegere redacteur over *verzoeken* veranderd zijn, is moeilijk te achterhalen. Het desbetreffende lemma ziet er nu anders uit; nu staat er: ‘de heren wordt verzocht (niet: de heren worden verzocht) hierheen te komen’ - precies het tegenovergestelde van tot en met 1976. Hoewel ik er evenmin als de ANS behoefte aan heb de normknoop door te hakken, moet ik op een wat eigenaardige inconsequentie van de nieuwe Van Dale-redacteurs wijzen. Als ‘de heren worden verzocht’ niet goed is, kan ‘men wordt verzocht’ ook niet, want het onpersoonlijk voornaamwoord *men* komt alleen als onderwerp voor. Binnen de nieuwe visie had de laatste zin uit de vorige versie van het lemma weggelaten moeten worden.

Voorts benader ik het probleem nog even vanuit de valentigrammatica, een methode die ik in de hele discussie mis. (In de beschouwingen van Debrandere zijn ze op de historische achtergrond onuitgesproken wel aanwezig.) De valentie van een werkwoord geeft het aantal componenten/zinsdelen aan dat daarbij verplicht of facultatief voorkomt; de term distributie slaat op de aard van die zinsdelen. Een eenvoudige invulling van het aantal plaatsen en hun aard rond *verzoeken* levert op:

(12) Ik verzoek (u) om aandacht.

In deze betekenis heeft *verzoeken* drie (twee) componenten, waarvan één met een voorzetsel. Zinnen als:

(13) *Mag ik jou dat verzoeken?

zijn uitgesloten; een derde nominale component zonder voorzetsel is onmogelijk. Alleen infinitiefgroepen kunnen op die plaats verschijnen, met niet-verplichte weglating van het inleidende *om*:

(14) Mag ik u (erom) verzoeken niet te roken.

(15) De heren worden (erom) verzocht hierheen te komen.

Zo bekeken hoeft de infinitiefgroep *niet te roken* niet als lijdend voorwerp te worden beschouwd, kan *u* van (14) daarvoor doorgaan en mogen *de heren* van (15) zonder bezwaar als onderwerp van de passieve zin optreden.

Bij het werkwoord *vragen* passen daarentegen wél drie delen zonder voorzetsel:

(16) Ze heeft het me gevraagd.

Daarom is ook mogelijk:

(17) Mij is niets gevraagd.

Op grond van het valentie- en distributiemodel kan men bijvoorbeeld ook de werkwoorden *dwingen* en *beletten* met elkaar vergelijken:

(18) Men heeft ze daartoe gedwongen.

(19) Ze werden ertoe gedwongen.

(20) Men heeft het hun/hen/ze belet.

(21) Dat werd hun/hen/ze belet.

In de plaats van (17) is

(22) *Ik ben niets gevraagd.

uitgesloten. Wél kan een ander valentie- en distributiepatroon rond *vragen* tot een a-zin leiden. Uitgaand van

(23) Iemand heeft me daarnaar/daarom gevraagd

worden mogelijk:

(24a) Ik ben ernaar/erom gevraagd.

(25a) De studenten werden om medewerking gevraagd.

Toch lijken de varianten

- (24b) Mij is daarnaar/daarom gevraagd.
 (25b) Hun/Hen werd om medewerking gevraagd.

(voorlopig?) evenmin ongewoon.

Naast (17) is ook de variant met ‘aan’ mogelijk: ‘Aan mij is niets gevraagd’. Voor de ANS is de mogelijkheid ‘aan’ of ‘voor’ te gebruiken een criterium om van ‘meewerkend voorwerp /bepaling van belang’ te spreken. Dat leidt ertoe dat bij het werkwoord *gehoorzamen* de persoon ‘aan wie gehoorzaamd wordt’ meewerkend voorwerp moet zijn en de op p. 1053 onder (11a) genoemde zin ‘De ouderen worden... niet meer gehoorzaamd’ eigenlijk een afwijking inhoudt. Gaat men daarentegen van een valentie- en distributiemodel uit, dan is (11a) van de ANS volkomen normaal, (11b) ‘De ouderen wordt...’ op een vanzelfsprekende manier uitgesloten en (11c) ‘Aan de ouderen wordt...’ als variant met een andere distributie van ‘gehoorzamen’ wél mogelijk.

Hoe dan ook, de b-zinnen van (24) en (25) tonen in ieder geval aan dat het moderne Nederlands niet alleen neigt naar passieve zinnen met een onderwerp dat in de overeenkomstige actieve zin derde component zonder voorzetsel/meewerkend voorwerp/datief was. Als de betekenis categorie meewerkend voorwerp aan een persoon wordt toegekend die in de actieve zin tweede component zonder voorzetsel is, kan die het valentie- en distributiepatroon van werkwoorden als *verzoeken* en *vragen* in zijn syntactische consequenties doorbreken, zodat dit meewerkend voorwerp als zodanig in de passieve zin terecht komt.

Ook op dit stuk lijkt het Nederlands onzeker en dus varianten toe te staan. Het Duits stelt zich streng op; naast de mogelijkheden van het Nederlandse *verzoeken* kan alleen:

- (26) Man hat mich darum gebeten.
 (27) Ich wurde darum gebeten.
 (28) Man hat mich (darum) gebeten, mitzufahren.
 (29) Ich wurde (darum) gebeten, mitzufahren.

Tegenover de varianten met ‘vragen’, staat het consequente gedrag van ‘fragen’:

- (30) Man hat mich danach gefragt.
 (31) Ich wurde danach gefragt.
 (32) Man hat mich (danach) gefragt, ob ich mitfahre.
 (33) Ich wurde (danach) gefragt, ob ich mitfahre.

Het distributieverval tussen ‘iets vragen’ en ‘om iets vragen/naar iets vragen’ bestaat in het Duits niet. Of de zin

- (33a) Door één van mijn studenten werd ik gevraagd...

(1983, Belgisch lector Nederlands in de BRD) onder Duitse invloed ontstond dan wel als consequentie van bijvoorbeeld (24a) is moeilijk vast te stellen.

De veralgemening van de niet-gemarkeerde lineariteit onderwerp-persoonsvorm speelt hier een grote rol. Vanwege de afwezigheid van (vormverschil in) oppervlaktecasus en de overeenkomst in getal kunnen zinnen als de volgende syntactisch ambigu zijn:

- (34) De Salvadoriaanse regering is nog meer angst aangejaagd dan een jaar geleden.
(BRT-journaal - datum niet genoteerd)

Pas als de eerste component door een persoonlijk voornaamwoord vervangen wordt, is de keuze tussen verbogen en niet-verbogen vorm acuut. Dan kan in (34) *zij* i.p.v. *haar* terechtkomen, enz. In de performantie kan het onderwerp van een goede eerste zin in niet herhaalde functie ook de plaats van het meewerkend voorwerp van een daaraan gekoppelde tweede zin innemen:

- (35) Arbeiderskinderen worden niet gestimuleerd, maar integendeel afgeraden om verder te studeren. (BRT-jan. 1990)

Onder meer bij De Vooy's lezen we dat de Noordelijke provincies de toon aangeven op het gebied van de hier besproken passivering; daarbij geeft hij voorbeelden als: 'Ik werd de maat genomen', 'Hij wordt de reiskosten vergoed', 'Zij mogen geen voedsel geweigerd worden'. Zelf heb ik dat ook lange tijd gedacht, bijvoorbeeld als ik 'Hij moet nog geschreven worden' las, waarin 'Hij' geen brief, maar een persoon van de mannelijke kunne was. Ook 'Hij moet nog geantwoord worden / X en Y moeten nog geantwoord worden' vond ik vroeger Hollandse zinnen. Mijn waarnemingen van het laatste decennium tonen echter aan dat het verschijnsel ook in het Belgische Nederlands flink is doorgedrongen.

Model staan allicht zinnen met een werkwoordelijke uitdrukking die als samenstelling beschouwd kan worden: iemand 'de mantel uitvegen' bijvoorbeeld. Als 'de mantel' geen lijdend voorwerp is, kan 'iemand' dat zijn; volgens het valentiepatroon van de predicator 'de mantel uitvegen' is naast

- (36) Hij veegt hen/hun/ze de mantel uit.
(37) Toen werden de Nederlandse bisschoppen de mantel uitgeveegd. (BRT-journaal - 10.09.1980)

perfect mogelijk. Dat 'de mantel' geen lijdend voorwerp is, blijkt bovendien uit de gekloofde-zin-proef, zoals Van den Toorn die toepast. Ook hij zou '*Wat men hun uitveegde, was de mantel' waarschijnlijk uitgesloten vinden. Een ander voorbeeld van die soort is:

(38) Ze werden de loef afgestoken... (B'revue - 07.1984)

In de actieve pendant van zinnen als de volgende zou ik wél een lijdend voorwerp zien:

- (39) Ze werden het zwijgen opgelegd, (mondeling dec. 1983)
- (40) Ze werden kordaat de deur gewezen. (BRT-journaal, 07.02.1985)
- (41) Omdat Van Poppel punten was afgetrokken. (BRT, Ronde van Frankrijk, juli 1987)
- (42) Als ik de bal in de voet gespeeld word,... (BRT, Extra time, 20.05.1985)
- (43) Wanneer men specifieke talenkennis moet bijgebracht worden. (BRT, jan. 1990)
- (44) Jonge mensen worden het in alle branches moeilijk gemaakt. (BRT, 04.09.1985)
- (45) Ook hij werd zijn pistool afhandig gemaakt. (Het Volk, 30.05.1980)

Hoewel de verschijnselen van passivering die ik hierboven signaleerde, zeker niet als rechtstreeks gevolg van transitivering beschouwd kunnen worden, meen ik tussen beide een zekere verwantschap waar te nemen. In de Belgisch-Nederlandse zin:

(46) Ei zo na lukte hij een doelpunt. (BRT, Sportmarathon, 20.03.1983)

moet *hij* door *hem* vervangen worden als men de intransitieve status van *lukken* wil herstellen. Dat *lukken* transitief wordt via de lineaire volgorde, is duidelijk.

Hoe interessant een vergelijking van transitivering en passivering ook zou zijn, ik moet me tot een laatste opmerking beperken. En die bestaat hoofdzakelijk in het ruitelijk toegeven dat de huidige stand van de Nederlandse-valentiebeschrijving evenmin een waterdichte oplossing voor de problemen rond lijdend en meewerkend voorwerp heeft. Het tweede complement van een werkwoord in een actieve zin is immers niet per definitie transferabel naar een passieve zin waar het in persoon en getal met de persoonsvorm zou congrueren. Met *Het valt me op* is op dat stuk niets te beginnen, in tegenstelling tot *Het treft me*, dat *Ik ben erdoor getroffen* kan worden. Waartoe een contaminatie van het moment echter allemaal aanleiding kan geven, bewijst de vrucht die ik op 17.04.1984 uit de mond van een Nederlandssprekend landgenoot mocht plukken en die ik met een * alleen inhoudelijk kan onderschrijven: **Ik ben erdoor opgevallen geweest*.

Eindnoten:

1. Wegens plaatsgebrek moest dit artikel worden ingekort, waarbij vooral veel voorbeeld-zinnen zijn vervallen. (Redactie)

Vogels van diverse pluimage

Kroniek van het Nederlands als Vreemde Taal

E. Nieuwborg

In deze rubriek besteden we hoofdzakelijk aandacht aan een tweede nummer van M. de Bie e.a.: *Pasklaar* (Instituut voor Toegepaste Taalkunde, Groningen, 1989), aan het eerste deel van de serie *Help!* van A.M. Fontein e.a.: *Kunt u me helpen* (Nederlands Centrum Buitenlanders, Utrecht, 1988) en aan *Voorzet 24* van de Nederlandse Taalunie van R. Devos en L. Beheydt: *Aanzet tot een grammaticaal Woordenboek* (Stichting Bibliographia Neerlandica, 's-Gravenhage, 1989).

In onze vorige kroniek (NEM 53) bespraken we het proef-pakket van *Pasklaar*, dat lees- en luisterteksten brengt voor het onderwijs Nederlands als vreemde of tweede taal op tussenniveau. We herinneren eraan dat het gaat om een bewerking van een aantal teksten die geselecteerd werden uit Nederlandse kranten, tijdschriften en radio-uitzendingen. *Pasklaar 2* brengt een nieuwe reeks van elf lees- en zes luisterteksten in bewerkte en onbewerkte versie. Bij het samenstellen van dit tweede nummer is gebruik gemaakt van de reacties die het proefpakket opleverde. De nieuwe teksten zijn korter en eenvoudiger en doorgaans ook gemakkelijker. Er is ook gepoogd een indicatie van de moeilijkheidsgraad te geven op basis van de woordfrequentie. Bij elke bewerkte tekst wordt aangegeven hoeveel niet-frequente woordvormen erin voorkomen en wat die woorden zijn. Voor het bepalen van de niet-frequente woorden is uitgegaan van het *Basiswoordenboek Nederlands* (P. de Kleijn en E. Nieuwborg, Wolters, Leuven/Groningen). Woorden die daarin voorkomen, alsmede de doorzichtige afleidingen en samenstellingen worden beschouwd als frequent.

Hoewel de opzet van *Pasklaar 2* in essentie overeenkomt met die van het proefpakket is er een duidelijk verschil merkbaar in de bewerking. De samenstellers zijn veel systematischer te werk gegaan, vooral wat het lexicon betreft. Door het bepalen van het aantal niet-frequente woorden ten behoeve van de docent hebben ze blijkbare zelf het houvast gevonden dat in het proefpakket ontbrak. Het aantal niet-frequente woorden ligt meestal om of beneden de 5% (met een uitschieter van 8%), zodat het vocabulaire van het *Basiswoordenboek* in de meeste gevallen de dekking van 95% verschaft, die voor een redelijk globaal tekstbegrip nodig is. Dat maakt van het lezen van de bewerkte teksten meteen een uitstekende voorbereiding op het niveau Basiskennis van het Certificaatsexamen.

We menen dat de samenstellers zeer terecht niet zijn ingegaan op het verzoek om grammatica- en andere oefeningen bij de teksten te voegen. Ons inziens wordt er veel te weinig 'gewoon' gelezen of geluisterd. Heel wat docenten krijgen veel te makkelijk de indruk dat ze te kort schieten, als ze niet bij elke tekst wat kunnen oefenen. Lezen en luisteren horen evenzeer thuis in het communicatief taalonderwijs als

spreken. Dank zij de moderne media zijn ze de vormen van informatieo-verdracht die - althans extra muros - het vaakst en het makkelijkst binnen het bereik van de cursist komen.

Misschien kan nog een inspanning geleverd worden op het gebied van de syntaxis. We begrijpen bijvoorbeeld niet waarom de passieve constructie '... worden Nederlanders steeds vaker in hun eigen taal toegesproken' vervangen werd door de *men*-zin '... spreekt men Nederlanders steeds vaker in hun eigen taal toe' (p. 4), die niet alleen minder vlot klinkt, maar lexicaal moeilijker wordt door de lange tang tussen *spreekt* en *toe*. Ook lijkt het ons vreemd dat 'Nutricia deed iets anders' vervangen is door het informatie-armere 'N. deed dat niet', te meer daar in het *Basiswoordenboek* de constructie *iets anders* zowel onder *iets* als onder *anders* vermeld staat. Nog meer dergelijke voorbeelden zouden kunnen worden aangehaald, wat echter niet belet dat de bewerking van de teksten in dit tweede nummer - ook stilistisch - voortreffelijk genoemd mag worden. De cassette - met de bewerkte tekst op de A-kant en de onbewerkte op de B-kant - is van uitstekende kwaliteit. We wensen *Pasklaar 2* dan ook veel succes toe en zien graag een derde nummer tegemoet.

Het cursuspakket *Kunt u me helpen?* omvat een tekstboek, hulpboeken in het Engels, Arabisch, Frans, Indonesisch, Turks, Spaans en Nederlands, een docentenbijlage en twee geluidscassettes (die we niet ter bespreking ontvingen). Van de cursisten is geen voorkennis van het Nederlands vereist. Einddoel is dat ze 'zich in eenvoudige alledaagse situaties mondeling en schriftelijk kunnen uitdrukken'. Wat de methode betreft, is geprobeerd 'tot een synthese te komen tussen een grammaticale aanpak enerzijds en een functioneel-notionele aanpak anderzijds' (docentenbijlage p. 1). Er wordt een totaal van 1516 lemma's aangeboden, waaronder alle lemma's die voorkomen in de *Woordenlijst Elementaire Kennis* (F. Beersmans en L. Beheydt, 1983). Dat betekent dat wie de cursus met succes beëindigd heeft het certificaatsexamen Elementaire Kennis moet aankunnen.

Het tekstboek begint met een Introductieles uitspraak, waarin de voornaamste klanken van het Nederlands worden geoefend. Omdat door de samenstellers voor deze oefening betekenissen in wezen niet belangrijk geacht worden, wordt de cursist niet verondersteld de woorden die hij leert uitspreken te begrijpen.

Op deze introductieles volgen acht lessen. Iedere les bevat tenminste twee uitgangsteksten en twee gesprekken, waarin nieuw te leren en productief te beheersen taalfuncties, grammatica en vocabulaire worden aangeboden. Bovendien bevatten ze ook een aantal structuren en vormen waarmee de cursisten in de desbetreffende les slechts receptief kennis maken en die pas verderop expliciet worden behandeld.

Op elke tekst en elk gesprek volgt onmiddellijk een aantal spreek-, schrijf-, luister- en lees oefeningen. De meeste spreekoefeningen zijn van het behaviouristische type: er worden stimuli gegeven waarop de antwoorden (grotendeels) vastliggen. Soms wordt hierbij gebruik gemaakt van pictogrammen, die in het tekstboek staan afgebeeld en ook beschikbaar zijn op poster. Af en toe worden er bij een vraag verschillen-

de mogelijkheden tot antwoorden gegeven, zodat de cursist kan kiezen wat voor hem van toepassing is. Aan het eind van een les wordt ook wel eens een aanzet tot rollenspel geboden. Over het algemeen wordt de cursist heel weinig ruimte tot zelfexpressie gelaten. Het is dan ook de vraag of door het haast uitsluitend oefenen met (c.q. herhalen van) zinspatronen en taalfuncties het inhoudelijke aspect van de boodschap niet zozeer veronachtzaamd wordt, dat de vaardigheid van de mondelinge expressie in wezen weinig of niet aan bod komt. Leert de cursist op die manier niet in de eerste plaats hoe hij structuuroefeningen mondeling moet oplossen?

Het doel van de schrijfoefeningen is 'het aanleren van spelling, grammatica, zinsbouw en vocabulaire' (docentenbijlage, p. 5). Deze doelstelling maakt duidelijk waarom in de meeste oefeningen slechts deelvaardigheden van het schrijven aan de orde komen. Het wekt wel enigszins verbazing dat exact dezelfde soort structuuroefeningen (dialogogjes die bestaan uit stimulus en sterotiep antwoord) gebruikt wordt als bij de spreekopdrachten. De oefeningen bij de grammatica bestaan uit losse zinnen (zeer vaak) en uit gatenteksten, die meestal uitgeschreven *conversaties* zijn. Ook wordt als eerste opdracht voor 'vrij *schrijven*' een strip gepresenteerd waarbij een *dialog* gedeeltelijk moet ingevuld worden (oef. 28 bij les 2). Echte geïntegreerde schrijfoepdrachten zoals oef. 4 bij les 6 (informele briefjes) zijn een zeldzaamheid.

Globaal tekstbegrip is het doel van de luisteroefeningen. Het zijn voor het merendeel gatenteksten die tijdens het luisteren moeten worden ingevuld. Er wordt sporadisch gebruik gemaakt van visueel materiaal, zoals bijvoorbeeld een kaartje waarop de weg ingetekend moet worden aan de hand van een tekst op cassette. De voorbeelden van taalfuncties die in de teksten voorkomen worden in de daaropvolgende oefening herhaald en getoetst door korte dialogogjes. Globale tekstbegripoefeningen zijn echter weinig talrijk.

Er zijn twee soorten leesoefeningen: leesteksten en oefeningen waarbij zinnen in een logisch verband geplaatst moeten worden. Deze laatste soort moet dienen ter eerste kennismaking met een grammaticaal onderwerp of een taalfunctie als voorbereiding op productief gebruik. Ze bestaat uit losse dialogogjes van twee of drie zinnen: bij een reeks vragen moet de cursist uit een serie zinnen het logische antwoord kiezen. Het lezen is hier duidelijk ondergeschikt aan de grammaticaen/of taalfunctie-oefening. Bij de schaarse leesteksten (we telden er elf) vonden we nauwelijks opdrachten die specifiek de vaardigheid (of een deelvaardigheid) van het lezen oefenen. Dat is slechts twee keer het geval, namelijk in oef. 20 bij les 6 (bij een serie advertenties uit een lijst de vraag zoeken die van toepassing is bij de desbetreffende advertentie) en in oef. 23 bij les 7 (meerkeuzevragen bij een brief).

Verder biedt het tekstboek nog een volledige alfabetische woordenlijst zonder vertaling (die vindt men in de hulpboeken), met verwijzing naar de plaats waar het woord voor de eerste keer voorkomt. Bij elk substantief worden lidwoord en meervoudsvorm gegeven en bij alle werkwoorden worden de hoofdtijden afgedrukt. Bij polyseme woor-

den staat meestal een stukje context.

Behalve een beschrijving van het tekstboek en de hulpboeken geeft de docentenbijlage voor het gebruiksgemak per les een inventarisatie van de taalfuncties en de grammaticale onderwerpen, een leerstofomschrijving en een sleutel bij de oefeningen. De zeven toegevoegde posters met tekeningen, die ook in het tekstboek afgedrukt staan, kunnen dienst doen bij een aantal spreekoefeningen.

De hulpboeken moeten dienen als steun, zowel bij het leren als het doceren van de stof. Ter bespreking kregen we het Franse hulpboek, dat met veel zorg is samengesteld door P. de Kleijn. Het bestaat, zoals alle andere hulpboeken uit drie delen: 1. per les, vertalingen van de teksten, vertaalde woordenlijsten en grammaticale uitleg; 2. een algemeen overzicht van de grammaticale onderwerpen; 3. een alfabetische woordenlijst met vertaling en verwijzing naar de teksten en de oefeningen.

Ondanks onze op- en aanmerkingen blijft onze algemene indruk dat het cursuspakket zeer systematisch en zeer zorgvuldig is samengesteld. Voor cursisten die met de gebruikelijke grammaticale terminologie vertrouwd zijn, zal de theoretische kennis van de spraakkunst weinig of geen problemen geven: de regels zijn duidelijk geformuleerd en de voorbeelden adequaat. Het tekstboek biedt voldoende gelegenheid om morfologie en syntaxis te oefenen. De taalfuncties komen zowel in de teksten als in de oefeningen overvloedig aan bod. Dit alles zijn echter maar deelvaardigheden. Ons grootste bezwaar betreft een gebrek aan integratie van deze deelvaardigheden: te vaak wordt naar behaviouristische drill gegrepen, zonder dat de communicatieve vaardigheden echt geoefend worden, al heten de opgaven 'spreek-, luister-, schrijf- of leesoefening'. Daardoor wordt het inhoudelijke aspect van de communicatie te weinig geoefend.

Niet alleen in *Kunt u me helpen?* troffen we belangstelling voor de grammatica aan. In *Aanzet tot een grammaticaal Woordenboek* beschrijven R. Devos en L. Beheydt een project om een praktisch hanteerbaar naslagwerk tot stand te brengen voor anderstaligen die problemen hebben met de grammatica van het Nederlands. Zo'n woordenboek 'moet men zich zeer in het algemeen voorstellen als een alfabetisch geordend overzicht van gevallen waarin de taalgebruiker problemen of twijfels heeft op het gebied van de grammatica'. (p. 9) Wat de trefwoorden aangaat, willen de samenstellers de grammaticale terminologie zo spaarzaam mogelijk aanwenden: ze willen - ons inziens terecht - de voorkeur geven aan lexicale items waarvan het gebruik bij anderstaligen aanleiding geeft tot grammaticafouten, zoals bijvoorbeeld *veel - vele - velen* of *zo'n - zulk - zulke*. Men kan dit initiatief om twee redenen toejuichen: 1. de ANS is voor veel anderstaligen weinig of niet toegankelijk en daardoor voorziet het project ongetwijfeld in een behoefte en 2. het maakt duidelijk dat lexicon en grammatica niet van elkaar kunnen (c.q. mogen) gescheiden worden. Er is de laatste jaren zoveel tijd en moeite aan het verwerven van het vocabulaire besteed dat een nieuwe aandacht voor de spraakkunst welkom is, op voorwaarde nochtans dat het ook een ver-

nieuwende aandacht is; er moet op toegezien worden dat men niet in het oude euvel van de systeemscheiding vervalt. Linguïstische systemen (fonologie, morfologie, syntaxis, lexicon) kunnen - mits het aanvaarden van een aantal grensgevallen - theoretisch wel onderscheiden, maar in het taalgebruik niet gescheiden worden. Een goed opgezet grammaticaal woordenboek kan bijdragen om de systeemintegratie te bevorderen.

Na een kritisch onderzoek van acht buitenlandse voorbeelden geven de samenstellers een beschrijving van de doelgroep en de inhoud van het referentiewerk dat ze op stapel willen zetten. In de voorlopige inventarisatie van te behandelen rubrieken staan naar onze mening nog te veel technische termen, zoals bijvoorbeeld tempus, transpositie, modaliteit, aspect, oordeelspartikel. De trefwoorden zouden veel concreter gehouden moeten worden. In een laatste hoofdstuk vindt de lezer negen uitgewerkte voorbeelden. De rubrieken worden op drie niveaus behandeld: elementair, intermediair en uitgebreid. Op twee rubrieken gaan we hier nader in: de prepositie en de positiewerkwoorden. Op elementair niveau is de rubriek *prepositie* voldoende gestoffeerd: de gebruiker kan er het essentiële in vinden. Intermediair wordt alleen het voornaamwoordelijk bijwoord behandeld. Hier zou ons inziens nader moeten worden ingegaan op het gebruik van de achtergeplaatste ‘prepositie’ (summier behandeld op elementair niveau), dat heel wat problemen geeft. Ook de koppels uit/buiten, in/binnen zijn struikel-blokken die aandacht verdienen. In feite zijn de problemen zo talrijk dat ze nauwelijks in één rubriek overzichtelijk behandeld kunnen worden. Er kan misschien overwogen worden een aantal preposities als trefwoord in te voeren en ernaar te verwijzen. Het moeilijke probleem van de positiewerkwoorden is op voortreffelijke manier behandeld. De gegeven regels kloppen niet altijd in alle opzichten (kan het anders?), maar blijven steeds didactisch bruikbaar. Ook zijn zowel de semantische als de syntactische implicaties aan bod gekomen.

Er is door R. de Wachter een ons inziens niet erg geslaagde poging ondernomen om een grammaticaal woordenboek samen te stellen: *Correct Nederlands van A tot Z* (De Sikkel, Malle, 1989). De meeste trefwoorden zijn grammaticale termen: het gaat hier in wezen om een alfabetische herschikking van een aantal hoofdstukken uit de traditionele grammatica met toevoeging van een paar rubrieken taalzuivering onder de trefwoorden *Voorzetsels*, *Woordkeuze* en *Zuivere Taal*. De doelgroep bestaat uit Nederlandstalige middelbare scholieren en studenten. Toch leek het ons nuttig dit naslagwerk te vermelden, omdat de docent Nederlands als tweede of vreemde taal wel geschikt oefenmateriaal voor gevorderden kan vinden in het *Oefenboek* met apart gebundelde bijbehorende *Correctiemodellen*.

Van deel 1 van Jelle Stegeman: *Nederlands, taalcursus voor buitenlanders* (Martinus Nijhoff, Leiden) is in 1988 een derde druk verschenen. Er werden slechts enkele details aan de spraakkunst toegevoegd, zodat deze druk zonder bezwaar naast de tweede gebruikt kan worden. Aan de besprekingen van E. Püschel in NEM 41 en 42 kan alleen maar toegevoegd worden dat de didactische aanpak van Stegeman

en zijn duidelijke aandacht voor kennis van land en volk gelukkige keuzes blijken te zijn.¹

Last but not least vragen we aandacht voor de leesmethode voor anderstaligen van A. van Kalsbeek en R. Stumpel: *Op nieuwe leest* (M. Nijhoff, Leiden, 1986), die nu aan een tweede oplage toe is. Hier wordt veel meer geboden dan een verzameling teksten met verklaringen en vragen. *Op nieuwe leest* brengt een hoofdzakelijk op ideeën van Westhoff gebaseerd oefenprogramma, waarmee cursisten die ongeveer 2.500 woorden passief beheersen progressief de deelvaardigheden van het lezen leren verwerven. Het *Cursistenboek* biedt een gevarieerde keus aan teksten met veel aandacht voor de Nederlandse samenleving. De oefeningen - allemaal van het doe-of 'problem solving'-type - zijn duidelijk geformuleerd, vlot uitvoerbaar en makkelijk controleerbaar. In het *Docentenboek* worden alle aanwijzingen gegeven om de teksten optimaal te gebruiken. *Op nieuwe leest* is meer dan een cursus. Het pakket kan voor de docent die teksten wil lezen dienst doen als een methodologisch handboek met voorbeelden. Meer dergelijk cursusmateriaal voor andere vaardigheden is welkom.

Eindnoten:

- 1 Het aangekondigde herziene en uitgebreide deel 2 hebben we niet ter bespreking ontvangen. We hopen het in een volgende kroniek te kunnen bespreken.

Een regel in het wit gedacht
Kroniek van de poëzie
Theo Hermans

Een wandeling langs de *Tomben* van Jan Kuijper (Amsterdam, Querido, 1989; 48 blz.) levert, voor wie oppervlakkig kijkt, een geschiedenis van de Nederlandse poëzie in vogelvlucht op. Ons meeloodsend van Hendrik van Veldeke en Jan van Brabant tot Gerrit Achterberg en Pierre Kemp heeft Kuijper onderweg vierendertig praalgraven opgericht, verreweg de meeste daarvan in onberispelijke sonnetvorm. Gezelle krijgt weliswaar een beeldgedicht, Huygens een driedelige hommage in drie talen en Multatuli een onevenwichtig tweeluik dat agressief en wispelturig en dus heel toepasselijk aandoet, maar in alle andere gevallen houdt Kuijper het op de klassieke poëtische vorm die hem op het lijf geschreven lijkt en die hij zo mogelijk nog perfecter beheerst dan Gerrit Komrij.

Jan Kuijper debuteerde met een demonstratief getitelde bundel *Sonnetten* in 1973. Sindsdien is hij uitsluitend met gebruikmaking van die formele mal blijven publiceren, spaarzaam en met ruime tussenpozen. Na *Oogleden* (1979) volgde in 1983 een intrigerende verzameling *Bijbelplaatsen*. Die is met de nu verschenen *Tomben* te vergelijken in zoverre dat zij zich niet verliest in berijmde mijmeringen op gewijde citaten, maar het Boek slechts als aanknopingspunt kiest om zich onverwijld op de wereldse contrasten van nu en alledag te storten. In *Tomben* is iets dergelijks te zien. De grafnaalden zijn telkens bekrast met de letterlijke woorden van de dichter die erin herdacht wordt, maar daar blijft het niet bij. Net zoals Kuijper in vroegere bundels nooit heeft toegegeven aan de verleiding alleen maar persiflages van de sonnetvorm te produceren, draagt hij er ook hier zorg voor zijn eerbewijzen niet in pastiches en parodieën te laten omslaan. Soms is het op het randje af. De eerste regels van 'De tombe van Jan van der Noot' ('Armpjes massief, en welgemaakte schenen / zijn opgestapeld in ons arsenaal./ Albasten borsten, lippen van koraal', etc.) of die van 'De tombe van Johan Andreas Dèr Mouw' ('T ekstatisch wagnern van mijn taalorkest / gaat je het ene oor in, het andere uit') doen een zwaar beroep op Kuijpers vaardigheid en recuperatievermogen. Maar het lukt hem. Meestal komt dit doordat hij de situatie van de oudere dichter direct met de zijne confronteert of diens werk als springplank gebruikt voor een duik in een tegengestelde dimensie. Het merkwaardige is dat Kuijper dit allemaal voor elkaar krijgt in bondige, gemarmerde sonnetten van tienlettergrepige verzen die teren op wat van de afgestorvene nog rest aan taal. De een zijn dood is de ander zijn eindrijm. Kuijpers luchtig aangeharkte zerken bieden zowel typering als wederwoord, en dat in een vorm die, woekerend met de lyrische traditie, toch zichzelf en eigentijds vermag te blijven.

Bij iemand als Wiel Kusters mag men een niet minder hoog ontwikkeld literairhistorisch besef vooropstellen. Hij begon als een dich-

ter met haast: zijn debuut *Een oor aan de grond* verscheen in 1978 en vijf jaar later was hij al aan zijn vierde bundel toe. Sindsdien heeft hij zich behalve als dichter laten kennen als recensent, essayist en geleerde, auteur van vorsende beschouwingen over Gerrit Kouwenaar (*Een tuin in het niks*, 1983, uitvoeriger in *De Killer*, 1986) en van ‘aantekeningen over poëzie’ (*De geheimen van wikke en dille*, 1988). Zijn geleerdheid zal hij voortaan ook mondeling kunnen overdragen, aangezien hij kortelings benoemd werd tot bijzonder hoogleraar Algemene en Nederlandse Letterkunde aan de Rijksuniversiteit Limburg. Zijn inaugurale rede verscheen onder de titel *Pooltochten*, vrijwel gelijktijdig met zijn nieuwste dichtbundel, *Laatst* (Amsterdam, Querido, 1989; 43 blz.).

Dat Kusters als dichter in het voetspoor van Kouwenaar treedt, geeft hij zelf grif toe. Hij schrijft behoedzaam en weloverwogen, in korte regels die veel ongezegd laten. Het titelgedicht van de nieuwe bundel geeft een goed beeld van Kusters' uitgeloogde stijl (‘Omdat het riet / de wind doet / buigen buigen / nu en bogen / laatst de twijgen / in de wind ik / was getuige’). Meer dan een indruk van sereniteit kan zo'n vignet nauwelijks overbrengen, hoe volmaakt de vorm ervan ook is. Op het eerste gezicht is het met een gedicht als ‘De kristaltwijg’, een van de rustigste en zuiverste in de bundel, niet anders gesteld:

Een tak, geworpen in een schacht.
Vergeet hem, maar vergeet hem niet.
Een regel in het wit gedacht.
Hij valt en groeit tot lied.

Twijg in duister, vol kristallen.
Edelstenen, zout op hout.
Hij ligt, maar wil nog dieper vallen.
Ik leef, wat mij weerhoudt.

Het verhaal van de tak die in een schacht van een zoutmijn wordt gegooid en na een paar maanden vol flonkerende kristallen zit, heeft Kusters bij Stendhal aangetroffen. Hij citeert keurig de betreffende passage uit diens *De l'amour* van 1822 als motto bij *Laatst*. Dat klankbord verleent het gedicht ineens een ander perspectief. Bij Stendhal gaat het over de liefde die groeit en verandert, Kusters heeft het over poëzie, de tak ook visueel associërend met een versregel die als vanzelf in het onderbewuste aangroeit en daar tekst, lied, gedicht wordt. Pas in de wat bevreemdende slotregel komt de dichter in beeld. Wordt hij, doordat hij leeft, voor dieper vallen behoed? Of voor liggen? In een verhelderend gesprek met Peter Yvon de Vries in *De Tijd* van 13 oktober 1989 ging Kusters uitvoerig op dit gedicht en speciaal op de slotregel ervan in. Zijn eigen lezing is heel plausibel: het vers, het gedicht wil blijven groeien, oneindig veel nieuwe kristallen en betekenissen blijven vormen, steeds verder verkennen, maar de bewuste tussenkomst van de dichter maakt abrupt een einde aan dat autonome, zich in zichzelf verliezende proces. Als verbeelding van de wijze waarop poëzie ontstaat, mag ‘De kristaltwijg’ volkomen geslaagd heten. Het feit dat, zoals Kusters zelf in *De Tijd* aan-

stipt, Albert Verwey in 1903 een veertiendelige reeks onder dezelfde titel en met een zelfde strekking in het licht gaf, is als literairhistorisch contrast interessant maar schaadt de gaafheid van Kusters' eigen vers niet.

Formeel zijn de gedichten in *Laatst* onderling sterk verschillend. Een thematische ordening of eenheid is niet meteen bespeurbaar, al dragen nogal wat gedichten een plaatsnaam als titel. Een dergelijk allegaartje zou Charles Ducal waarschijnlijk niet liggen. De hechte compositie die twee jaar geleden zijn debuutbundel *Het huwelijk* kenmerkte (zie *NEM* 51), is onverminderd terug te vinden in zijn nieuwste verzameling, *De hertog en ik* (Amsterdam, Arbeiderspers, 1989; 61 blz.). Een proloog- en een epilooggedicht omsluiten twee afdelingen, waarvan de eerste uit drie reeksen van 7 + 3 + 7 gedichten bestaat en de tweede, zelf weer omspannen door twee alleenstaande gedichten, uit drie reeksen van 8 + 6 + 8 gedichten. In de tweede afdeling staan het openings- en slotgedicht en de middelste reeks cursief gedrukt, zodat alleen een ziende blinde de symmetrie kan ontgaan. De cursief gedrukte middelste reeks van zes gedichten heet, allicht niet toevallig, 'De hertog en ik'. Net als in de vorige bundel geeft Ducal de voorkeur aan assonantie boven rijm en hebben praktisch alle gedichten dezelfde vorm, drie strofen van telkens vier regels.

Proloog en epiloog zijn elkaars spiegelbeeld: in 'Oog in oog' komt de 'ik' in beeld, staande voor zijn spiegel; in 'Uit het oog' wordt op Narcissus gezinspeeld en verdwijnt een 'hij' uit beeld en uit de bundel. De eerste afdeling gaat over de verhouding tussen een kind en zijn ouders, met een boerderij en het platteland als achtergrond. Het gezichtspunt is in hoofdzaak dat van het jongetje en er wordt vrij veel plaats ingeruimd voor diens angsten en droomfiguren. Sommige van deze figuren duiken weer op in de tweede afdeling, waar het jongetje blijkbaar een volwassen dichter geworden is met een geliefde en een muze. Het schrijven zelf staat hier op de voorgrond, zozeer zelfs dat binnen de perken van de dichterlijke wereld het beschrevene de enige werkelijkheid is: de taal schept een werkelijkheid die de verbeelde of bestaande realiteit schaduwet of er zowaar mee samenvalt. Zo lopen muze en geliefde in elkaar over, want ze kunnen allebei met woorden gemaakt en ontdaan worden. Ook voor de ikfiguur leveren de droom en de terugkeer naar een herinnerde schooltijd beelden op die tegelijk taalbouwsels en afspiegelingen van de eigen persoon zijn. In de centrale reeks 'De hertog en ik', waar herinnering en droom beide meespelen en waar de wording tot dichter het hoofdmotief lijkt te vormen, wordt gaandeweg duidelijk dat de 'hertog', de 'gezant van de nacht die zijn angst door mij joeg', een alter ego, een afsplitsing en afspiegeling van het ikpersonage is. In 'Medusa', het gedicht dat deze afdeling besluit, krijgt die identiteit expliciet haar beslag waar er sprake is van 'takken die door het onderscheid staken // van spiegel en blik, van hertog en ik' - hoewel de hoofdpersoon hier toch weer als derde persoon figureert, zoals in de slotregels: 'Zijn angst zocht een wapen, een schild,/ een spiegel tot mythe bevroren.'

Net als Charles Ducal heeft Thomas Lieske onlangs zijn

tweede bundel gepubliceerd en net als in *De hertog en ik* verschijnen er in *Een tijger onderweg* (Amsterdam, Querido, 1989; 58 blz.) geregeld beeldenreeksen die sterk op droomsequensen lijken. Verder vallen er tussen Ducal en Lieske alleen maar contrasten te noteren. Lieske, die in 1987 debuteerde met *De ijsgeneraals* en tevens redacteur en poëzierecensent van *Tirade* is, schrijft bij voorkeur vrij en ongebonden. *Een tijger onderweg* opent met een aaneenschakeling van zeventien titelloze gedichten die ondanks de vele woorden en beelden iets ongrijpbaars houden. Er wordt met vaart verteld, over een affektieve relatie tussen een ik en een jij in een stedelijke omgeving, maar de opeenvolging van beelden en de onverwachte koersveranderingen zijn van dien aard dat er zelden een herkenbare, volgehouden bovenlaag wordt opgebouwd, laat staan dat de aaneenschakeling van gedichten een duidelijke verhaallijn of ontwikkeling laat zien. Ieder gedicht peilt een situatie, tast die als het ware met beelden af.

De tweede helft van de bundel bestaat hoofdzakelijk uit gedichten mét een titel. Een aantal daarvan bevat buitenlandse plaatsnamen en zijn meer beschrijvend. Al te veel samenhang wil Lieske blijkbaar bewust vermijden: drie historische gedichten met gelijk opgaande titels staan toch niet bij elkaar. Het eerste van de drie, '26 augustus 1346; Crécy', maakt doeltreffend gebruik van een ongewone, bittere persona: Het begint als volgt: 'Ik ben de lammergier van koning Jan de Blinde / en zit in een te nauwe kooi voor zijn verlaten tent.' Wat behalve de wisselende, vervloeiende beelden blijft uit *Een tijger onderweg* is een sfeer van melancholie. Het open einde van vele gedichten draagt daar toe bij: er worden geen conclusies getrokken, wel illusies verbrijzeld en beelden van verlies en verkommering getoond. Het gedicht waaraan de bundel zijn titel ontleent, heeft het ook over 'dit even paradijs', dat spoedig omslaat in treurnis. Het prachtige lange slotgedicht, 'De wandeling van de laatste olifanten', dat zich tussen droom en werkelijkheid lijkt af te spelen, laat de bundel uitlopen op een identieke gedachte: 'Mij rest de sprakeloosheid, ik ben Eden kwijt,/ mijn boot tolt om de scherven van de zon.'

Het gedicht niet in voorgeprogrammeerde patronen persen maar zijn noodzakelijke vorm laten vinden, dat principe heeft Leonard Nolens (zie *NEM* 43 en 47) ook altijd aangesproken. 'Jullie metrische colbertjes en rijmbroeken, daar pas ik voor./ Jullie zoutloze sonnettenfoto's, nee, pardon, merci,' schrijft hij zichtbaar ontstemd in *Geboortebewijs* (Amsterdam, Querido, 1988; 64 blz.), en direct daarna: 'Ik kan het ook niet helpen, de subliemste prosodie / Komt uit de darmen, elke ziel denkt finaal intestinaal.' Evenmin als Thomas Lieske voelt Nolens voor de uitgedunde, abstraherende poëzie van de taalgerichte dichters. Anders dan Lieske spreekt hij nadrukkelijk uit eigen naam en over zichzelf, zonder omwegen maar wel met uitbuiting van alle beschikbare retorische middelen. Nolens' hele oeuvre - de term is na twintig jaar en negen bundels wel gerechtvaardigd - getuigt van een hardnekkige eenzelligheid, een onverzettelijkheid die hem langzaam maar zeker erkenning heeft opgeleverd als een van de meest integere dichterlijke stem-

men in de Lage Landen. De best denkbare inleiding in Nolens' gedachtenwereld is zijn dagboek uit de jaren 1979-82, vorig jaar verschenen onder de titel *Stukken van mensen* (Querido, 195 blz.). 'Het dagboek is de woord geworden incubatietijd van het gedicht', merkt hij op zondag 20 januari 1980 op. Met zo'n uitspraak kan de lezer zijn voordeel doen, alleen al omdat de drang tot veruitwendiging van ieder gevoel, van de hele ziel, hier in een meer discursieve, beschouwelijke vorm gegoten is. De eenkennige ernst en de intensiteit zijn overigens dezelfde: of het nu proza is of poëzie, Nolens schuwt het navrante evenmin als het overdadige of het tegenstrijdige.

In de grond is poëzie voor Nolens een manier van leven, de enige manier om bewust te leven. De gedichten zijn de neerslag van zijn onophoudelijk, soms wanhopig, soms geobsedeerd pogen de eigen persoon in al zijn complexiteit en verscheurdheid te vatten. Dat die zelfbeschrijving en zelfexpressie zich in talige communicatie en in verhouding tot anderen moet voltrekken terwijl juist de taal en de ander niet los te denken zijn van de eigen verscheurdheid, voert tot de vele aangescherpte paradoxen in dit werk. Nolens' houding ten opzichte van al wat en al wie rond hem bestaat is sterk geëmotioneerd, zodat zijn autobiografisch schrijven niet bevrijdt maar steeds dieper boort en almaar meer vragen oproept. 'Ik leef, wat mij weerhoudt,' schreef Wiel Kusters laatst. Voor Nolens geldt precies het tegenovergestelde: zijn geboortebewijs, bewijs en legitimatie van zijn bestaan, ligt in het dwingende, niets ontziende schrijven. Dat hij in *Geboortebewijs* over Pessoa, Vallejo en Milosz als zijn 'grote broers' spreekt, typeert hem in hoge mate. Ook een strofe als die in 'Kleine grammatica' zegt veel over de geaardheid van Nolens' poëtica:

Het persoonlijk voornaamwoord is het voornaamste woord.
 Het is ik die in een zenuwtrek geboren word en uitgesproken,
 Jij die alle kamers vult als een geurende appel,
 Hij en zij die elkander te lijf zijn gegaan met hun liefde,
 En verder wij, steeds verder wij, steeds verder van mij af.

Op welhaast iedere bladzijde van *Geboortebewijs* komt een 'ik' of een 'jij' voor. In één bundel van Nolens staan zodoende meer ikken dan in de hele poëzie van Gerrit Kouwenaar sinds 1970 of daaromtrent. Maar in één bundel van Kouwenaar staat vaker 'men' dan in alle geschreven en nog te schrijven gedichten van Leonard Nolens. Wie dat contrast ten volle wil appreciëren maar terugschrikt voor 600 bladzijden dundruk van Kouwenaars verzamelde gedichten 1948-1978 (zie *NEM* 40 en 50), kan zich nu, bij wijze van kennismaking, diens *Een eter in het najaar* (Amsterdam, Querido, 1989; 127 blz.) aanschaffen, een keuze uit eigen werk, samengesteld ter gelegenheid van de toekenning van de Prijs der Nederlandse Letteren.

Paulina en Isabelle en Jeanne en Julia en Mira

Kroniek van het proza

R.P. Meijer

Kort nadat W.F. Hermans' lang verwachte roman *Au pair* (De Bezige Bij, 415 blz., f49,50) was uitgekomen en de critici hun oordeel hadden uitgesproken, probeerde Carel Peeters de balans op te maken. Zelf had hij in *Vrij Nederland* (9-9-'89) de roman hoogst amusant genoemd, maar niet groots. Een week later schreef hij in hetzelfde blad dat *Au pair* 'Hermans' beste roman na *Nooit meer slapen* had kunnen zijn.' Er spreekt geen groot enthousiasme uit deze bewoordingen, en gebrek aan geestdrift is het kenmerk van de meeste besprekingen. Het is dan ook een merkwaardig onevenwichtig boek. Na de eerste bladzijden denk je dat het allemaal de sarcastische kant op gaat. Er wordt de ene klap na de andere uitgedeeld: aan de Nederlanders in het algemeen en de Zeeuwen in het bijzonder, aan de dragers van dubbele voornamen zoals Bart-Bram, aan een meisje dat na zes jaar studie haar propaedeutisch examen Frans heeft afgelegd, aan een veertigjarige voormalige taalwetenschapper die in een kraakpand woont en de hele dag oefent op een drumstel. Een vervolg op *Onder professoren*, denk je, of: Age Bijkaart heeft een roman geschreven.

Maar het gebrom verstomt en Paulina verschijnt. Ze is negentien, erg mooi maar te lang - 1 m.92 - om daar iets aan te hebben, en ze gaat naar Parijs om Frans en kunstgeschiedenis te studeren. Ze heeft weinig geld en meldt zich aan als au pair. Bij de eerste familie wordt ze verschrikkelijk uitgebuit, bij de tweede op een sprookjesachtige manier in de watten gelegd. Van die verwennerij begrijpt ze niets. Het hoofd van de familie is een zeer oude generaal, een bekende verzetsheld, die schilderijen en tekeningen van Constantin Guys verzamelt. Guys was, net als Paulina, afkomstig uit Vlissingen, en had in het midden van de negentiende eeuw naam gemaakt met tekeningen uit de Krimoorlog, portretten van vooraanstaande dames en heren, en hoeren. Paulina denkt dat ze haar bevoorrechte positie wel aan de Vlissingse connectie te danken zal hebben, maar ze is nogal naïef en denkt veel te simplistisch. Ze wordt een pion in een geraffineerd spelletje dat de familie met haar speelt.

In het bedenken van ingewikkelde intriges is Hermans altijd een meester geweest, en deze mag er ook zijn. De generaal heeft tijdens de oorlog veel geld in bewaring gekregen van een joodse kennis. Dat kapitaal, nu een veelvoud van het oorspronkelijke, moet naar de erfgenamen. Maar hoe? Bij de geldzuivering is het niet opgegeven en de generaal kan daar problemen mee krijgen. En als hij het teruggeeft, hoeveel dan? Alleen het oorspronkelijke kapitaal, of alles, of een deel van de aanwas? En dan het grootste probleem: de erfgenaam is een oud-SS'er. Er wordt een oplossing gevonden en Paulina zal een koffer met geld, bestemd voor een liefdadigheidsorganisatie in Israël, naar Zwitserland

smokkelen. Het loopt allemaal verkeerd maar daar kan de onschuldige Paulina niets aan doen. Ze wordt besjoemeld door de twee zoons van de generaal - de één een mislukte dichter, de ander een mislukte pianist - en door de zeer lange kleinzoon op wie ze notabene voor het eerst van haar leven een beetje verliefd was.

Paulina is van een onvoorstelbare zuiverheid. Het heeft geen zin hier geheim te houden dat ze het boek als maagd betreedt en het als maagd weer verlaat. Door niets of niemand laat ze zich verleiden. Wel staat ze zich vaak naakt in een spiegel te bekijken, en dan horen wij wat ze ziet. Ook Hermans speelt een spelletje met haar. Als Paulina treurig door het Luxembourg loopt, na bij de uitbuitende familie te zijn weggegaan, botst ze tegen 'een niet zo jonge meneer' op die haar heel vriendelijk aankijkt en die verdacht veel op W.F. Hermans lijkt. Hij zegt haar dat alles straks veel beter zal gaan. Als ze hem vraagt of hij dan misschien een tovenaars is, zegt hij: 'Een tovenaars of de Duivel. Dat weet niemand precies, ik zelf ook niet.' Het is niet te ver gezocht om hem als haar overal aanwezige, onzichtbare beschermengel te zien. Aan het eind van het boek vindt een dergelijke ontmoeting plaats. Paulina zit in een café en leest voor de vijfde maal *Madame Bovary*. Er komt 'een bejaarde meneer' op haar af, die haar mededeelt dat schrijvers machteloos zijn ten opzichte van de dingen die er in de wereld gebeuren, maar dat ze zich soms afvragen 'of ze ook machteloos moeten toezien bij wat er gebeurt in de boeken die ze zelf verzinnen.' Die vraag heeft Hermans met deze roman dus beantwoord. Of die rol van beschermengel en het auctoriale voyeurisme dat er mee samengaat veel aan de roman bijdragen, is een andere vraag.

Het onevenwichtige van de roman wordt veroorzaakt door de vele, vaak essayistische uitweidingen die het verhaal steeds weer stopzetten. Het is natuurlijk heel goed te verdedigen dat niet alle details in een roman in rechtstreeks verband hoeven te staan tot de centrale handeling en dat zij een onafhankelijke functie kunnen hebben bij het oproepen van een atmosfeer of stemming. In dit boek gaat Hermans echter wel erg ver. Als Pauline haar neus maar even buiten de deur steekt, worden alle straten genoemd waar ze door loopt, als ze een film gaat zien wordt ons niet onthouden dat Idi Amin 'een enorm gouden Rolex day-date horloge, rondom met diamanten bezet, aan een massief gouden schakelarmband' draagt, zonder dat er zelfs maar gesuggereerd wordt dat dit iets voor Paulina betekent. We horen over de muziek van Alkan, over Baudelaire's kijk op mode en make-up, veel over Guys, over het fenomeen van de bruidsschat in Frankrijk, over de onkunde van de Fransen ten opzichte van Nederland, over een opvoering van Glucks 'Orpheus en Euridice' en nog veel meer. Carel Peeters had gelijk toen hij schreef dat al die uitweidingen iets van vulsel krijgen, 'zeker bij tweede lezing, want bij eerste lezing denk je tot het laatst dat het nog een bijzondere functie zal krijgen.'

In de kritiek is *Au pair* over het algemeen goed gevaren. Behalve Carel Peeters was alleen Arnold Heumakers teleurgesteld. Hij zag in het boek een doorlopend spotten met de literatuur, 'want *Au pair* serieus nemen, dat lijkt me nagenoeg onmogelijk' en het enige dat hem

blijft intrigeren is de vraag ‘waarom een schrijver van het formaat van W.F. Hermans zo'n teleurstellende roman heeft geschreven’ (*De Volkskrant*, 8-9-'89). Koos Hageraats daarentegen was onder de indruk van de rijke thematiek al vond hij het moeilijk het belangrijkste thema aan te wijzen: ‘Waarheid en bedrog, schijn en werkelijkheid, cultuur versus natuur, moedwil en misverstand, of taal en betekenis.’ Hij kiest ten slotte voor het laatste, maar zegt er niet bij waarom. Wel komt hij er tegen het eind van zijn stuk nog even op terug, met de raadselachtige zin dat naar zijn mening ‘*Au pair* vooral een roman is waarin Hermans het vermogen van de taal tot de uiterste grens onderzocht heeft door te proberen de grenzen van zijn onvermogen te overschrijden’ (*De Tijd*, 8-9-'89). Net als Hageraats prees Reinjan Mulder de veelzijdigheid van het boek en vond hij het moeilijk het voornaamste thema aan te geven. Hij had vooral bewondering voor de manier waarop de roman ‘zoveel elementen uit verschillende soorten romans met elkaar verenigt’ (*NRC Handelsblad*, 8-9-'89). T. van Deel sprak van een ‘superieur ontworpen labyrint, waaruit het niet is te ontsnappen’, en van ‘een imposant boek over de onkenbaarheid van de werkelijkheid’ (*Trouw*, 7-9-'89). Dat laatste is ongetwijfeld een van de voornaamste thema's van Hermans en het is lang niet uitgesloten dat hij daar in dit boek op doorgaat, maar in dit geval zou ik eerder zeggen dat de hoofdfiguur opzettelijk onwetend wordt gehouden dan dat de werkelijkheid zelf onkenbaar is.

De Paulina van Hermans is ondanks haar uitzonderlijke lengte zeer mooi. Ze heeft het figuur van Diana en alles aan haar is prachtig gevormd. Bovendien is ze een lief, zachtzinnig meisje en wraakgevoelens komen bij haar nooit op. Hoe anders is Jeanne, de hoofdfiguur in *Isabelle*, de nieuwe roman van Tessa de Loo (*Arbeiderspers*, 127 blz., f24,90). Jeanne een boerse schilderes in Auvergne, is van een zeldzame lelijkheid - dun, knokig, krom, ingevallen mond, vermolmd gebit, kleurloos nesthaar - en ze droomt van wraak op de mooien. Er is een hele mooie in de buurt, de filmster Isabelle, die bij haar ouders in het dorp logeert. Jeanne ontvoert haar, laat haar honger lijden en sluit haar 's nachts op in de kelder. Overdag haalt ze haar naar boven en laat haar, bewaakt door twee griezelige pitbullterriërs, poseren voor een serie schilderijen die het verval van de schoonheid moeten weergeven. Lelijkheid, zo redeneert Jeanne, bestaat alleen dank zij schoonheid. Het vernietigen van de schoonheid zal dus ook de lelijkheid doen verdwijnen. Isabelle betoogt daar tegenin dat het bezitten van schoonheid ook geen lolletje is, en ze brengt Jeanne aan het wankelen. Maar wie nog meer? Zou Isabelle werkelijk liever lelijk zijn? Het standpunt van Jeanne, haar wrok tegen de schoonheid is wel te begrijpen, maar de houding van Isabelle lijkt erg bedacht en zonder enige psychologische fundering. Daardoor mist de tegenstelling tussen de twee, evenals de latere toenadering, alle overtuigingskracht. Dat is jammer want het boek begint spannend en verrassend.

Na Tessa de Loo's intelligente en subtiele roman *Meander* (besproken in NEM 48) maakt *Isabelle* de indruk van niet helemaal doordacht te zijn. Ook de vaak slordige en clichématige stijl versterkt die

indruk. Het koor van critici zong unisono. Janet Luis had wel wat waardering maar kon er niet 'de geringste psychologische diepgang' in ontdekken. 'Zodra het griezeleffect is uitgewerkt', schreef ze, 'is er ook niets meer.' (*NRC Handelsblad*, 10-11-'89). Jessica Durlacher vond het verhaal 'goedkoop en bijna verbijsterend banaal' (*de Volkskrant*, 10-11-'89). Carel Peeters stelde dat een bepaalde thematiek om een bepaald vertelperspectief vraagt en dat Tessa de Loo zich in dit opzicht misrekend heeft. Ze laat het verhaal vertellen door een alleswetende buitenstaander, 'maar ze zou veel dichterbij de wrok van Jeanne Bitor zijn gekomen als we het verhaal eenzijdiger, verwarder, fragmentarischer, listiger en treuriger uit haar mond te horen hadden gekregen' (*Vrij Nederland*, 11-11-'89). Ik geloof dat hij daar volkomen gelijk in heeft.

Vonne van der Meer heeft met haar vorige boeken - de verhalenbundel *Het limonadegevoel* (1985) en de roman *Een warme rug* (1987) - tamelijk gemengde reacties opgeroepen. Met haar nieuwe roman *De reis naar het kind* (De Bezige Bij, 158 blz., f26,50) is het al niet anders. De een spreekt van moralisme met een bij smaak van trivialiteit (Arnold Heumakers in *De Volkskrant*, 17-11-'89), een ander juist van moraal, diepte en feeërieke sprookjesachtigheid (Diny Schouten, *Vrij Nederland*, 11-11-'89). De tweede mening komt ervoor mijn gevoel dichterbij dan de eerste.

Er is geen twijfel aan dat *De reis naar het kind* een hoogst merkwaardig boek is: bizar, ontroerend, humoristisch, moralistisch, en van het begin tot het eind geladen. Het stramien is het verlangen van een vrouw naar een kind. Julia en Max, de een lerares klassieke talen, de ander architect, beiden tegen de veertig, willen na tien jaar kinderloos huwelijk een kind adopteren. Heel suggestief wordt beschreven hoe Julia's verlangen uitgroeit tot een passie en een obsessie. Op een avond voor toekomstige adoptiefouders ontmoet ze een man die haar een baby uit Peru belooft. Ze gaat Spaans leren en oefent de hele dag het tellen en groeten. Met Max vliegt ze naar Lima waar ze door de contactpersoon afgehaald zal worden. Er verschijnt niemand. Dan begint de nachtmerrie: ze zoeken in Lima, vinden een advocaat die van de zaak afweert, nog twee weken zegt hij, weer door Lima zwerven tussen talloze zwangere vrouwen door, fantaseren over de toekomst met het kind, een reis naar Cuzco om het wachten makkelijker te maken, terug naar Lima, het kind is geboren maar heeft geen overlevingskansen, er wordt een ander kind beloofd, een van een tweeling, Julia wil dat niet. Langzamerhand komt ze tot de conclusie dat er geen moeder in Lima is die een kind zal willen afstaan: daarvoor gaan de ouders veel te lief en geduldig met hun kinderen om. Ze zegt het niet met zoveel woorden maar ze begint zich steeds meer een indringster te voelen die gebruik maakt van de armoede van het land: 'Wat zij het meest hoopvol hadden gevonden, bracht haar nu steeds meer in vertwijfeling.'

Eindelijk wordt haar gezegd dat er een zoon voor haar is gevonden. Hoe oud? Moeilijk te zeggen want hij is een vondeling. In een halfdonkere kamer ziet ze hem voor het eerst. Hij heeft iets van een oud mannetje. Het is een oud mannetje, minstens tachtig. De reacties van

Julia en de manier waarop ze het probleem oplost, zal ik maar niet uit de doeken doen. Ik wil alleen zeggen dat die ontroerend zijn en volkomen onsentimenteel en getuigen van een enorm inlevingsvermogen.

In het midden van 1988 debuteerde Margriet de Moor met *Op de rug gezien*, een bundel opvallend knappe verhalen. Daar is nu *Dubbelportret* op gevolgd (Contact, 200 blz., f 27,90), een boek met drie novellen, al even knap als de veel kortere verhalen uit de eerste bundel. ‘Een schrijfster met talent’, noemde Arnold Heumakers haar, maar hij had er bezwaar tegen dat het talent ‘zich vooral op ambachtelijk niveau manifesteerde’, want, schreef hij verderop, ‘met vakmanschap alleen neemt de literatuur op den duur geen genoegen’ (*De Volkskrant*, 8-12-'89). Dat laatste zal niemand ontkennen, maar wie in het werk van Margriet de Moor alleen vakmanschap ziet, ziet het voornaamste voorbij. Dat is hetzelfde als van Bach zeggen dat je alleen contrapunt hoort. Technisch zijn de verhalen van Margriet de Moor inderdaad indrukwekkend. Ze weet precies hoeveel informatie ze moet geven en verzwijgen om de spanning op te voeren.

Het middelste verhaal, ‘Op het eerste gezicht’, is het aangrijpendst van de drie. Een jonge vrouw vertelt over de zelfmoord van de man met wie ze maar veertien maanden getrouwd is geweest. Ze heeft dat nooit begrepen en heeft steeds sterker het gevoel dat ze helemaal niet weet wie hij was. ‘Er valt niets te begrijpen’, denkt ze ten slotte. Diny Schouten, in een overigens positieve bespreking (*Vrij Nederland*, 2-12-'89), vond dat een machteloze gedachte waardoor het verhaal zijn spanning en zin verliest. In de context van het verhaal is die gedachte juist buitengewoon schrijnend omdat de vrouw zo lang al vruchteloos heeft geprobeerd te begrijpen wat hun samenleven voor de man betekende.

In het titelverhaal gaan twee sterk op elkaar ingestelde zusters op zoek naar een Catalaanse schilder die jaren geleden plotseling in hun dorp verscheen en een portret van hun moeder heeft gemaakt. Wie was die man? Wat voelden hij en hun moeder voor elkaar? Net als ‘Op het eerste gezicht’ is ook dit een speurtocht naar wat verdwenen is. Het laatste verhaal, ‘Verkozen landschap’, geeft een haarscherp beeld van de onzekerheid van een vrouw die het gevoel heeft dat een ander haar plaats wil innemen. Probeert Karin werkelijk het wereldje van Mira binnen te dringen? Of haalt Mira zich maar wat in het hoofd en is die Karin gewoon een bemoeizieke vrouw die alles voor iedereen wil zijn? Dat moet de lezer zelf uitmaken. Het is onmogelijk om in een samenvatting als deze de grote waarde van deze verhalen te demonstreren. Ik kan het niet duidelijker formuleren dan ik het in *NRC Handelsblad* van 10-11-'89 heb gedaan: ‘Het innerlijk leven van de figuren wordt met zoveel overtuigingskracht weergegeven dat de lezer deel wordt van dat leven en de gedachtensprongen ervaart als die van zichzelf. Dat is een zeldzame ervaring.’

Boekbesprekingen en -aankondigingen

Jaap Goedegebuure, *Nederlandse literatuur 1960-1988*. Amsterdam, De Arbeiderspers 1989. 298 blz. f 29,90. ISBN 90 295 1673 9.

Een literatuurgeschiedenis is het boek van Goedegebuure niet en dat pretendeert het ook niet te zijn. In de inleiding wordt gezegd: 'Opzettelijk is het woordje *de* uit de titel weggelaten.' Het boek wordt gepresenteerd als een bundel essays over schrijvers die sinds 1960 Goedegebuures aandacht hebben getrokken. Dat zijn, hoe kan het anders, in de eerste plaats Hermans, Mulisch en Reve. Wolkers, die vaak een van de grote vier wordt genoemd, deelt een hoofdstuk met Jan Cremer, getiteld 'Literaire erotiek na de dood van Eros'. De literaire waarde van deze twee komt in dit weinig diepgravende hoofdstuk nauwelijks ter sprake. Het accent ligt helemaal op hun taboedoorbrekende functie. Aan Cremer is daarmee genoeg eer gedaan, maar Wolkers - wat men ook van zijn werk moge denken - komt er op deze manier bekaaid af. Het stuk over Hermans behandelt vooral de karikaturale, satirische en groteske elementen. Goedegebuure ziet Hermans niet als een deel van de realistische traditie maar als een moralist met scherpe maatschappijkritiek. In zijn essay over Reve beperkt hij zich hoofdzakelijk tot zijn poëzie. Wat Mulisch betreft betreurt hij het dat het visionaire uit zijn werk is verdwenen en dat hij van magiër tot illusionist is geworden. De Mulisch die Goedegebuure echt waardeert is van vóór 1960.

Wie Goedegebuure als criticus gevolgd heeft, weet dat naast de genoemde schrijvers zijn belangstelling vooral uitgaat naar de prozaïsten Krol, Brouwers en Brakman, en naar de dichters Kouwenaar, Faverey, Armando en Verhagen. Over Brouwers schrijft hij hier niet omdat hij over hem al een apart boekje heeft gepubliceerd en A.F.Th. van der Heijden moet wachten tot hij klaar is met *De tandeloze tijd*. Ook de Jong en Nicolaas Matsier, die ook samen een essay delen, liggen Goedegebuure na aan het hart, zo zegt de inleiding. Vrouwelijke schrijvers lijken de weg naar het hart minder goed te kunnen vinden want er is er maar één, Hella Haasse, die hem tot een stuk heeft weten te inspireren.

Voor een essayist houdt Goedegebuure zich wel erg aan de literaire canon. Zou er in die hele periode van 1960 tot 1988 niet één niet-canonieke schrijver zijn, m/v, voor wie hij een lans wil breken? Ook de behandeling van de schrijvers is eerder literair-historisch dan essayistisch. Zijn boek geeft geen verrassende inzichten maar zorgvuldige analyses en weloverwogen samenvattingen.

R.P. Meijer

M. Rutten en J. Weisgerber (red.), *Van 'Arm Vlaanderen' tot 'De voorstad groeit'. De opbloei van de Vlaamse Literatuur van Teirlinck-Stijns tot L.P. Boon (1888-1964)*. Antwerpen, Standaard Uitgeverij 1988, 614 p. ISBN 90 02 13576 9.

Indrukwekkend standaardwerk dat zonder enige twijfel zijn plaats vindt in de bibliotheek van al wie met neerlandistiek te maken heeft. Oorspronkelijk 'geconcipieerd als het Vlaamse pendant van het negende deel van de *Geschiedenis van de Letterkunde der Nederlanden*, namelijk *Het Tijdperk der Vernieuwing van de Noordnederlandse Letterkunde* (1951), door W.J.M.A. Asselbergs' (p. 3), verscheen het boek in 1988 afzonderlijk. Dat de studie zich beperkt tot de Vlaamse literatuur is dus een erfenis van het project maar wordt door de redacteurs in hun woord vooraf ook verantwoord door de culturele verschillen tussen Nederland en Vlaanderen in de betrokken periode. Het boek is in teamverband ontstaan; er werd een beroep gedaan op deskundigen voor de afzonderlijke hoofdstukken, die uiteraard overleg pleegden over de eenheid van het gehele concept. De onderliggende visie getuigt van intelligentie, ruimdenkendheid, openheid en eruditie, zoals men dat verwacht van M. Rutten en J. Weisgerber. Er werd gestreefd naar een synthese 'tussen de traditionele historiografie en de geest van de hedendaagse literatuurstudie' (p. 5); het comparatisme en de 'histoire des idées' komen tot hun recht; de aandacht gaat zowel naar vormaspecten als naar werken en figuren als naar groeperingen, periodieken, generaties, stromingen, genres. Dit, en nog veel meer, wordt allemaal duidelijk in het woord vooraf uiteengezet en achteraf door de studie bewaarheid.

Het boek is in twee delen gestructureerd. Het eerste omvat de periode van 1888 (verschijningsjaar van *De Vlaamsche Parnassus* door Prosper van Langendonck) tot 1916 (publikatiejaar van *Music-Hall* en *Pallieter*), dit is de voor-, na- en geschiedenis van *Van Nu en Straks*. Het tweede deel behandelt het expressionisme (tussen 1916 en 1927) en de door het persoonlijkheidsbegrip bepaalde literatuur uit de jaren 1927-1946; dat zijn althans de dominante codes die Weisgerber in deze jaren onderscheidt. In 1946 verschijnt het laatste opstel van A. Vermeylen, die het hele tijdperk cultuurhistorisch beheerst, en wel *De Taak*, dat als beginselverklaring voor het *Nieuw Vlaams Tijdschrift* fungeert.

Laten we dit alles in vogelvlucht bezien. M. Rutten doet in een lange bijdrage de voorgeschiedenis van *Van Nu en Straks* uit de doeken; op vrij systematische wijze en in zijn nogal stoeve stijl wordt met behulp van een lange lijst nauwgezette aantekeningen strikt wetenschappelijke en objectieve informatie verstrekt, waaruit geleidelijk een tijdsbeeld ontstaat. Daarop volgt dan in 147 blz. de eigenlijke voorstelling van *Van Nu en Straks* door R. Vervliet: een 'summa', een prachtig, zeer overzichtelijk, vlot geschreven hoofdstuk; na de externe geschiedenis van het tijdschrift (waarbij enkele illustraties van de toegelichte grafische vormgeving van *Van Nu en Straks* welkom waren geweest) komen op zeer synthetische wijze de krachtlijnen van de beweging aan bod waarop vervolgens alle betrokken auteurs de revue passeren; allen valt een rake karak-

terisering te beurt. Deze bijdrage is een uitzonderlijk staaltje van degelijk en niet dor wetenschappelijk werk. A.M. Musschoot behandelt in een minder boeiend opstel een ondankbaar onderwerp, namelijk het verloop van *Van Nu en Straks*; de bijdrage is hoofdzakelijk informatief en neigt naar de positivistische literatuuraanpak.

Het tweede deel wordt alweer schitterend ingezet met een lang hoofdstuk van de Van Ostaijen-specialist P. Hadermann, waaruit blijkt dat hij het werk van de Vlaamse modernisten niet enkel door en door kent en aanvoelt, maar ook in staat is om het in een ruim Europees en interartistiek kader te plaatsen. Hij munt uit zowel in de beknopte stijl (cf. inleiding) als in de analytische (cf. bespreking van gedichten). Hetzelfde kan niet gezegd worden van de bijdrage van C. Tindemans over het toneel. Nu is dit genre wel het zwakke broertje in de Nederlandse letterkunde en valt er ook in die periode, op één uitzondering na - H. Teirlinck (die mijns inziens hier ondergewaardeerd wordt) - geen toneel van blijvende betekenis te ontwaren. Maar in een te lange, bijwijlen zeer abstract geschreven tekst heeft de auteur blijkbaar willen aantonen dat er toch heel wat broeide in deze jaren en dat enkele toneelauteurs, die nu vergeten zijn, toen succes oogstten. L. Gillet levert vervolgens een heldere bijdrage over de dichters tussen Van Ostaijen en de Vijftigers en onderscheidt met veel gezond verstand en zin voor relativering enkele kernen van antimodernisme in het literaire tijdschriftenlandschap van die dagen. Dan komt de vernieuwing van de romankunst tussen 1913 en 1941 aan bod in een bijdrage van M. Dupuis, waarvan de structurering wat diffuus overkomt, maar die toch een langzame ontwikkeling van boerenroman tot psychologische ideeënroman aantoont, geïllustreerd door genuanceerde en diepgaande beschouwingen over afzonderlijke romanschrijvers.

Als een soort appendix zijn twee korte hoofdstukken toegevoegd, één over de literaire kritiek en het literaire essay, door R. Henrard, en één over de Franse literatuur in Vlaanderen, door J.M. Klinkenberg. Het geheel wordt besloten met een 'Terugblik en vooruitzicht' door J. Weisgerber, die a posteriori de indeling van het boek verantwoordt en de drie dominante codes uit deze periodes afleidt, om vervolgens een vluchtige blik te werpen op de naoorlogse literatuur. Zoals dat hoort bij dit soort werken is aan ieder hoofdstuk een uitvoerige bibliografie toegevoegd en is er ook een personenregister.

Een degelijk stuk literatuurgeschiedenis, stilistisch en typografisch zeer verzorgd, waarin een prachtig evenwicht werd bereikt tussen objectieve informatie en subjectieve beleving en evaluatie.

Sonja Vanderlinden

Reggie Baay en Peter van Zonneveld (red.), *Indisch-Nederlandse literatuur. Dertien bijdragen voor Rob Nieuwenhuys*. Utrecht, HES-Uitgevers, 1988. 311 blz. f 35,00. ISBN 90 6194 067 2.

Wie wil zien hoe men zich op het ogenblik met hernieuwde belangstelling bezighoudt met de Indisch-Nederlandse literatuur kan niet beter doen dan zich laten leiden door het boek van Baay en Van Zonneveld. Het is een staalkaart van de resultaten van het onderzoek van de laatste jaren. Het boek is bedoeld als hommage aan Rob Nieuwenhuys die met zijn *Oost-Indische Spiegel* zo veel in gang heeft gezet. Een waardiger hulde ter gelegenheid van zijn tachtigste verjaardag kan men zich niet wensen.

Is er een toekomst voor tempo doeloe? vraagt Peter van Zonneveld zich in zijn inleidende hoofdstuk af. Die is er heel duidelijk, en via een aantal vragen - wat is de visie op het koloniale systeem? wat wordt er gezegd over de verschillende bevolkingsgroepen? wat was de relatie tussen man en vrouw? - geeft hij aan in welke richting verder onderzoek zich zou moeten bewegen.

De bundel is zeer gevarieerd. Van de jurist en dichter C.J. Resink is er een verrassend stuk over 'Adinda Manoppo in Manado: Dekkers eerste vaderschap'. Van de Huet-kenner Olf Praamstra is er een beschrijving van de Indische jaren van Busken Huet, met veel aandacht voor het krantenwereldje op Java en de problemen waarmee Huet te kampen had. Ook het stuk van Reggie Baay houdt zich bezig met de journalistiek en laat zien hoe Pieter Brooshooft in 1881 door middel van een feuilleton de koloniale politiek te lijf ging. Heel beeldend zijn de ooggetuigeverslagen van de uitbarsting van de Krakatau in 1883. In een boeiend en levendig geschreven artikel gaat Kees Snoek de Indische afkomst van E. du Perron na, en in een buitengewoon lang maar zeer informatief stuk - eerder verschenen als inleiding bij de Engelse vertaling van *De stille kracht* - analyseert E.M. Beekman de achtergrond en inhoud van die roman. Ook in het opstel van Jacqueline Bel komt goenagoena ter sprake. Van Gerard Termorshuizen is er een hoofdstuk uit zijn dissertatie over P.A. Daum. Verder zijn er bijdragen van Joop van den Berg over *Schuim van goud* van J. Treffers, een roman die niet gewenst was in Nederlands-Indië, van J. Noorduynd over de Soedanese roman van Soewarsih Djojopoespito, van G.C. Brantas over Indische jeugdboeken en van Liesbeth Dolk over het tijdschrift 'De Fakkel'

R.P. Meijer

Simpha Brinkkemper & Ine Soepnel, *Apollo en Christus. Klassieke en christelijke denkbeelden in de Nederlandse renaissance-literatuur*. Zutphen, De Walburg Pers, 1989. 239 pp. f 32, -.

Dit boek, dat op initiatief van E.K. Grootes tot stand kwam, is een bewerking van het standaardwerk van Isabel Rivers, *Classical and Christian Ideas in English Renaissance Poetry* uit 1979. De adaptatie mag in vrijwel alle opzichten geslaagd heten. *Apollo en Christus* is op de Nederlandse toestanden en een Nederlands publiek toegesneden en mag beschouwd worden als een onmisbaar naslagwerk voor ieder die zich, als docent of uit interesse, met de renaissancecultuur van de Lage Landen bezighoudt.

Het boek zit overzichtelijk in elkaar. De 13 hoofdstukken behandelen onderwerpen als Stoïcisme, kosmologie, reformatie en contra-reformatie, humanisme, bijbelexegese, poëtica, allegorie, getallensymboliek, enz. Ieder hoofdstuk bestaat uit twee delen. Een inleidend essay beschrijft de aard, kenmerken, betekenis en ontwikkeling van het desbetreffende onderwerp. Daarop volgt een aantal toepasselijke citaten van schrijvers uit de Oudheid, middeleeuwen en Europese en Nederlandse renaissance. Inleiding en illustraties zijn door nummers met elkaar verbonden. Wie iets wil weten over begrippen als de muziek der sferen en kosmische muziek in de renaissance, vindt daarover in het hoofdstuk kosmologie een bondige en heldere uiteenzetting, die via nummers in de marge geïllustreerd wordt met citaten van Plato, Aristoteles, Boethius, Revius, Thomas Browne en Huygens. De inleidingen variëren in lengte, zoals ook het aantal citaten per hoofdstuk schommelt van een tiental tot meer dan dertig. Het spreekt vanzelf dat vele van deze passages kort, soms wellicht te kort zijn en zonder context geboden worden. Dat bezwaar gold echter ook al voor het Engelse boek.

‘Het vinden van de citaten was geen sinecure,’ zeggen de samenstellers in hun Ten Geleide. Ik geloof het graag. Het boek van Isabel Rivers was voor een Brits publiek bestemd. In de Nederlandse bewerking zijn de citaten uit Engelse literaire bronnen (Donne, Milton, Herbert, enz.) systematisch door Nederlandse vervangen. Het moet een heidens en christelijk zoekwerk zijn geweest. Soms waren nog ingrijpender aanpassingen nodig. Zo wijdde Rivers haar hoofdstuk over reformatie en contrareformatie bijna geheel aan het anglicaanse schisma en de Puriteinen. Brinkkemper en Soepnel hebben een geheel nieuw hoofdstuk geschreven. Het verschil is overigens treffend: ‘The English Reformation was an anomalous aspect of a European movement’, tegenover: ‘De Nederlandse reformatie maakte deel uit van de algemene reformatie, maar had onmiskenbaar eigen karaktertrekken.’ Aan verscheidene andere hoofdstukken is ook te zien dat er nooit klakkeloos is vertaald of overgenomen, maar met bewonderenswaardige zorg bewerkt en herschikt.

Achterin het boek staan een uitvoerige beredeneerde bibliografie, een gedetailleerde bronnenvermelding en een register. De

bibliografie gaat uiteraard op Rivers terug, maar bevat specifiek Nederlandse aanvullingen. Jammer vind ik dat er als gevolg hiervan zo goed als geen Franse of Duitse titels genoemd worden. Van Engelsen verwacht men niet dat ze andere talen lezen, van Nederlandstaligen wel. Maar kom, men kan ook te veel willen.

Theo Hermans

A.M. Duinhoven, *De geschiedenis van Beatrijs*. Utrecht, H&S, 1990, in twee delen, 313 en 55 pp., f 65, -. ISBN 90 6194 4473.

In deze synoptische uitgave en tekststudie in twee delen wordt beschreven hoe het verhaal van Beatrijs zich vanuit de Latijnse tekst van Caesarius heeft ontwikkeld. In een afzonderlijk deel worden de bronteksten (de Nederlandse rijmtekst, de twee Middelnederlandse prozateksten en de tekst van Caesarius) zo weergegeven dat de corresponderende tekstgedeelten in één blik kunnen worden overzien.

Rik Smits en Liesbeth Koenen, *Peptalk & Pumps. Engels woordgebruik in de Nederlandse taal*. Amsterdam, Thomas Rap, 1989. 281 blz. f 29,50. ISBN 90 6005 306 0.

Dit woordenboekje bevat 3000 Engelse woorden. Echt zuiver Engels zijn ze niet meer, omdat ze met een vaak ingeperkte betekenis in ons Nederlands zijn opgenomen. Wel hebben ze de oorspronkelijke Engelse spelling, enkele uitgezonderd, zoals piepeltje ('Kleine dikdoener'), dat van people afstamt, wist u dat? Elk woord krijgt een Nederlandse omschrijving. Belangrijkste oorzaak van deze anglo-amerikaanse infiltratie: gebrek aan Nederlandse equivalenten, de noodzaak van internationaal vakjargon en bovenal de oerbegeerte van de kleuter om mee te mogen doen met de Grote Jongens. Ontleningen spelen al eeuwenlang een dergelijke rol in de moedertaal, maar 't proces gaat nu zo razend snel, 't is niet meer bij te houden. De meeste van de 3000 woorden zijn in onze taal dan ook piepjong. Gevallen als cake en plaid zijn zeldzaam. Sommige zijn zo vroeg gestorven dat ze onvermeld bleven. Zo mis ik smartelijk de *queenly*, het halfhooggehakte damesschoentje, truttig zusje van de pump, die de titel haalde. De toenemende letterwoordenrage (AIDS e.d.) krijgt ruim de aandacht, onder vermelding van de herkomst. Het ziet er allemaal wat dreigend uit, zeker voor puristen, maar ik vind: we moeten niet vergeten dat het uitsluitend om substantieven, adjectieven en werkwoorden gaat, de ware identiteit van een taal zit in de kleine woordjes (voegwoorden e.d.) en in diep verankerde grammatica-regels die zelfs linguïsten onbekend zijn. Daar kom je niet zo makkelijk bij, laat staan aan. De verengelsing blijft dus beperkt tot de oppervlakte, het lexicon, de woordenschat, en is typerend voor het No Nonsense Tijdperk, waarin het levensgevaarlijk is niet trendy te zijn. Trendy is dit boekje zeker, ook blijkens de extreem korte, behendige losse stukjes taalkundig

proza die de alfabetische opsomming aangenaam inleiden met een schuttingwoordje hier, een vloekje daar. De, ook letterlijk als zodanig aangeduide, *Moraal*: Puristen moeten zich niet zo opwinden (zich opwinden is ook niet trendy trouwens) over taalverloedering. Die bestaat waarschijnlijk niet eens. De auteurs bekennen althans niet precies te weten wat dat is. Een leuk en leerzaam boekje.

Frida Balk

P.A.F. van Veen (in samenwerking met N. van der Sijs), *Etymologisch Woordenboek. De herkomst van onze woorden. Utrecht/Antwerpen, Van Dale Lexicografie, 1989. 896 blz. f 125,-. ISBN 90 6648 302 4.*

Waarom een nieuw etymologisch woordenboek, vraag je je af? Het antwoord zoek je vergeefs in de 'Inleiding', waarin zelfs het bestaan van voorgangers niet wordt vermeld, maar het wordt je vlug duidelijk wanneer je het boek doorbladert. 'Zowel de oerhollandse woordenschat als meer recente leenwoorden' staat op de wikkel, maar de voorkeur van de auteurs is duidelijk naar de leenwoorden gegaan. Ik heb niet geteld hoeveel van de 'meer dan 27.000 trefwoorden' vreemde woorden zijn, maar het zijn er nogal wat! Zonder dat het ergens met zoveel woorden wordt gezegd, blijkt duidelijk dat niet een nieuw wetenschappelijk etymologisch woordenboek de bedoeling was, maar veel meer een vraagbaak om de nieuwsgierigheid van de leek te bevredigen. Die leek wordt dan wel in verwarring gebracht met informatie van het soort 'het begin van *palimpsest* is idgm. verwant met het eerste lid van *barvevoets* en *baarlijk*', want er wordt hem niet verteld waarom dat zo is. Misschien wordt op die manier een gat in de markt gevuld, maar dat kan ik niet zo beoordelen.

Bij de inheemse woorden wordt in principe de Middelnederlandse vorm opgegeven + die in een aantal Oudgermaanse talen en in het algemeen de equivalenten in sommige andere Indogermaanse talen. Tot echte woordenboekartikelen wordt die informatie niet omgewerkt en verwijzingen naar wetenschappelijke literatuur ontbreken vrijwel volledig. Achterin staat een register met de talen waaruit de behandelde woorden zijn ontleend; daaruit blijkt onder meer dat het Nederlands drie woorden uit het 'Vlaams' heeft ontleend.

Wie al over een echt etymologisch woordenboek beschikt hoeft dit dus niet te kopen. De anderen zullen van dit nieuwe Van Daleprodukt allicht vooral bij quizavonden en dergelijke gebruik kunnen maken, indien de quizmaster een voorkeur heeft voor excentrieke en marginale vreemde woorden, die je inderdaad bij Franck-Van Wijk, De Vries en Vercoullie (die laatste staat niet eens in de bibliografie) meestal tevergeefs zult zoeken.

Roland Willemyns

Van Dale Lexitron, het Woordenboek op CD-ROM. Utrecht/Antwerpen, Van Dale Lexicografie, 1989. f 1.750, - (met extra onderzoeksmodule voor taalwetenschappers f 2.000, -).

Tekstverwerkers worden zo langzamerhand veel gebruikt. Het is dan ook niet verwonderlijk dat er behoefte is ontstaan, of door uitgevers gekweekt wordt, de informatie die woordenboeken bevatten, te automatiseren. Lexitron bevat de woorden uit het woordenboek *Hedendaags Nederlands*: de spelling, betekenis, grammaticale informatie, synoniemen, maar ook afbreekinformatie. Bovendien geeft Lexitron informatie over ruim 200.000 encyclopedische termen. Het is wel nodig dat u naast een PC (het liefst een snelle PC/AT of PS2 compatibel) beschikt over een CD-ROM-speler. Het programma is op te roepen uit tekstverwerkingsprogramma's als WordPerfect en Wordstar, en wel op een weinig ingewikkelde wijze. Het mij toegezonden informatiepakket (zonder schijf) ziet er wel erg fraai uit, maar biedt toch veel te weinig specifieke inlichtingen om een goede indruk van de mogelijkheden te krijgen. Dit geldt zeker ook voor de extra onderzoeksmodule voor taalwetenschappers. Mijn ervaring is bovendien dat universitaire boekhandels, de leveranciers, er ook weinig meer van weten te vertellen. De prijs is gepeperd.

J.W. de Vries

Afkortingenlijst van de Nederlandse taal. Samengesteld onder redactie van H.J. Boef. Met een inleiding van J.W. Niesing. Apeldoorn, Uitgeverij Auctor, 1989, f 20,90. ISBN 90 71844 16 1.

In dit boek, dat bedriegelijk lijkt op de *Woordenlijst van de Nederlandse Taal* uit 1954 - alleen het groen is iets lichter -, treft men in alfabetische volgorde 175 dicht bedrukte pagina's afkortingen aan die in het Nederlandse taalgebied gangbaar zijn. Dit impliceert dat vreemde, vooral Engelse afkortingen er ook in kunnen worden opgezocht. De toevoeging 'alfabetisch' lijkt wat overbodig, maar er is wat uitleg bij nodig. Er moet namelijk eenzelfde oplossing gevonden worden voor de volgorde van bijvoorbeeld de afkortingen *a, a., A* en *A.*, en dat is dan ook gebeurd: de afdeling 'Inrichting van de lijst' geeft erover heldere informatie. Een probleem bij de samenstelling van afkortingenlijsten is de selectie: vele zijn immers niet meer dan eendagsvliegen. Naar volledigheid streven is niet mogelijk, en heeft bovendien geen zin. Voorzover ik het kan beoordelen (ik heb nogal wat onderzoek gedaan naar afkortingen in het Indonesisch) is de selectie voortreffelijk: er staat in wat ik bij proef wilde weten, en al lezend trof ik inderdaad gangbare afkortingen aan.

Minder gelukkig ben ik met de spelling. De samenstellers hebben zich op een descriptief standpunt gesteld: het gangbare gebruik is gevolgd. De toevoeging *ook* verwijst naar een gelijkwaardige variant; *zie* verwijst naar een variant die de voorkeur geniet. Deze werkwijze moge dan overeenkomen met die van de *Woordenlijst* uit 1954 ten aanzien van

de spelling van bepaalde bastaardwoorden (*publikatie*, ook *publicatie*), maar dan wordt toch wel veronachtzaamd dat juist ten aanzien van afkortingen dezelfde lijst eenduidige voorschriften geeft, hoewel in de lijst zelf afkortingen veelal ontbreken (*dra.* wel, maar *dr./Dr.* en *drs./Drs.* niet). De chaos van het gebruik vindt men dan ook terug, en dan op ondoorzichtige wijze: *Dr.* ‘doctor’ (om het te onderscheiden van *dr.* ‘druk’?), *dra.* ‘doctoranda’, *drs.* ‘doctorandus’ naast *Drs.* P. ‘Doctorandus (Heinz Hermann) Polzer’, *mr.* ‘1 meester (univ. graad). 2 meneer (verouderd).’ (ter onderscheiding van *Mr.* ‘Mister, Master, Monsieur, Maître’?), en *prof.* ‘1 professor, hoogleraar. 2 (sport)professional, beroepsspeler.’ Dit zou bijvoorbeeld moeten leiden tot *prof. mr. Dr. Jansen.* Afgezien van het, dikwijls aangetroffen, ontbreken van *dr.*, *Mr.* en *Prof.* (en nu verwaarloos ik nog maar de weglating van de punt), heeft de lijst de kans voorbij laten gaan ten aanzien van de wanorde duidelijk normatief op te treden.

De ‘Inrichting van de lijst’ en de lijst zelf wordt voorafgegaan door een ‘Inleiding’ van J.W. Niesing. Hierin wordt een overzicht gegeven van de literatuur over afkortingen in het Nederlands (er is betrekkelijk weinig over te vinden; de buitenlandse literatuur, die wel uitgebreid is, komt niet aan de orde), en tevens worden de problemen bij de beschrijving en hantering van afkortingen (*enz.*, *drs.*) en *acroniemen*, die weer onder te verdelen zijn in *verkortingen* (*pa* voor *papa*), *initiaalwoorden* (*K.L.M.*) en *letterwoorden* (*STER* voor *Stichting Etherreclame*), op een overzichtelijke wijze behandeld, zonder echter de door mij gehanteerde indeling scherp te volgen, (zie ‘Indonesian abbreviations and acronyms’ in *Bijdragen tot de Taal-, Land- en Volkenkunde* 126, 1970, 338-346).

Ongetwijfeld voorziet dit boekje in een behoefte. Niet alleen degenen die uit professie met de Nederlandse taal omgaan, maar ook zij die Nederlands willen leren dan wel begrijpen, zullen baat hebben bij deze - niet te dure - uitgave.

J.W. de Vries

Karel Porteman und Erich Schöndorf (Hrsg.): *Liber amicorum, Kare Langvik-Johannessen.* Leuven 1989.

Op 10 april 1989 vierde de enige hoogleraar Nederlands binnen het Scandinavisch taalgebied - professor Kare Langvik-Johannessen - zijn zeventigste verjaardag, hetgeen betekent dat hij dit jaar zijn emeritaat ingaat. Het is symptomatisch voor de Noordse verschillen in wetenschapsbeleid op het gebied van de talen dat de Neerlandistiek aan de overige Scandinavische universiteiten slechts op lectoren-niveau wordt waargenomen, waarbij men in het begrip ‘lector’ echter wel de betekenis moet leggen van de vroegere Nederlandse universitaire lectoren, niet van een soort assistenten, zoals dat weleens gebeurt.

Door collega's en vrienden van de jubilaris is een feestbundel samengesteld, die de veelzijdigheid van zijn contacten weerspiegelt. De zwaartepunten liggen daarbij uiteraard op de letterkunde en op middeleeuwen, renaissance en barok, maar de moderne taalwetenschap ont-

breekt daarom niet (J.O. Askedal, W.G. Klooster, beiden over woordvolgorde in de werkwoordsgroep) evenmin als de filologie (N.-E. Larsen), de frisistiek (Bo Sjölin over de functies van het Friesche ‘der’, vergeleken met Ned. ‘er’) en de taalgeschiedenis (A. Torp). De achttien literatuurwetenschappelijke bijdragen tonen een zo breed spectrum van de discipline in kwestie dat we gelukkig mogen zijn dat we over de moderne term ‘tekstwetenschap’ beschikken. Vertaalwetenschap, interpretaties van de meest uiteenlopende tekstsoorten, uitgaande van zowel inhoud als vorm, alsmede literatuurgeschiedenis komen aan bod. Het zou onrechtvaardig zijn om in dit korte bestek namen te noemen en te verzwijgen. Maar door mijn persoonlijke belangstellingsfeer stel ik bijzonder veel prijs op Bolckmans vergelijking van twee vertalingen van middelnederlands toneel in het Noors, waaruit blijkt dat de gecompliceerde Noorse taaltoestand de onmogelijke kunst van het vertalen niet makkelijker beoordeelbaar maakt.

Het onderdeel *Oostenrijkse letterkunde* symboliseert als het ware de germanistische achtergrond van veel extramurale neerlandisten, zoals onze Noorse collega. Ook het feit dat van de drieëntwintig bijdragen er tien in het Duits zijn gesteld is hier een uiting van.

I. Wikén Bonde

Rita D. Snel Trampus, *La traduzione e i linguaggi giuridici olandese e italiano. Aspetti e problemi*. Trieste, Edizioni Italo Svevo, 1989. 253 pp.

Deze breed opgezette studie over aspecten en problemen van het vertalen van juridische teksten van het Nederlands in het Italiaans bestaat uit twee delen. Het eerste deel biedt een grondige beschrijving van specifieke kenmerken van Nederlands juridisch taalgebruik als zodanig. Het tweede gedeelte behandelt het vertalen van wetteksten, processtukken en jurisprudentiële teksten, waarbij telkens veel aandacht wordt besteed aan de communicatieve situatie en functie van de betreffende tekstsoort. De voorbeelden die in detail worden besproken, staan bij elkaar in een appendix. Het boek bevat wel een uitvoerige bibliografie maar geen register. Voor de naam Wills leze men overal Wilss.

Van de IVN

In Memoriam: Emile Nielen

Op 14 januari 1990 overleed Emile Nielen. Dat was volstrekt niet te voorzien toen ik eind november 1989 van zijn gastvrijheid genoot in Yogyakarta. Daar diende hij de Neerlandistiek extra muros in het kader van het Senior Expert Program dat de Afdeling Internationale Betrekkingen van O & W voor Indonesië heeft opgezet.

Na zijn MO-studie Nederlands vervulde hij vanaf 1956 docentschappen aan het Bisschoppelijk College te Weert, het Radulphus-college op Curaçao en aan de scholengemeenschap De Breul in Zeist. Vervolgens werd hij door O & W belast met de coördinatie van de nascholing Nederlands. Vanaf 1981 was hij in dat kader verbonden aan de NLO (SOL) te Utrecht, later ook als adjunct-directeur. Daarnaast verrichtte hij onderzoek bij het Pedagogisch-Didactisch Instituut van de Rijksuniversiteit Utrecht.

1 September 1987 stapte hij over naar Internationale Betrekkingen van O & W om uitgezonden te worden naar Yogyakarta. In het Culturele Accoord tussen Nederland en Indonesië was toegezegd dat Neerlandici naar een aantal staatsuniversiteiten gezonden zouden worden om curriculumontwikkeling te ondersteunen ten behoeve van het onderwijs Nederlands als bronnentaal. Met veel verve en deskundigheid heeft Emile Nielen zich aan die taak gewijd. In overleg met Prof. A. van Zoest en de taalcoördinatoren van het Erasmushuis (drs H. Poelman en drs H. Groot) uit Jakarta kwamen plannen van de grond om lesmateriaal te maken en om Indonesische docenten rechten, talen, geschiedenis, archeologie e.d. een tweede bekwaamheid te laten behalen als docent Nederlands als bronnentaal. Dat idee vond weerklank bij de leiding van de Gadjah Mada universiteit. Hij maakte een tekstboek, en een perceptieve grammatica is in manuscript gereed. Hij legde de basis voor de contacten met de lerarenopleiding van de Hogeschool Midden Nederland die de didactische component van de scholing tot docent bronnentaal zal verzorgen. Met zijn innemende persoonlijkheid was het hem gemakkelijk snel de juiste contacten te leggen, vanaf rector tot student.

Zijn plan was om nog een jaar de seksi Belanda van de Universitas Indonesia te Jakarta, waar hij reeds colleges taalkunde gaf, te ondersteunen. Een korte, slopende ziekte heeft dat onmogelijk gemaakt. Zijn opvolger Clemens Oomes kan verder bouwen aan wat in de steigers is gezet.

P.A. Stelder (v/h Jakarta)

Van buiten de muren

Bondsrepubliek Duitsland

Zentrum für Niederlande-Studien te Münster. In juli 1988 gaf de minister van wetenschap en onderzoek van Noordrijnland-Westfalen toestemming tot de oprichting van een Zentrum für Niederlande-Studien aan de Wilhelm-Universiteit te Münster, dat in 1989 startte. Het centrum richt zich zowel op onderwijs als op onderzoek. Het centrale thema daarbij is: de Nederlanden, met als voornaamste aandachtsgebieden de ruimtelijke structuren, de politieke, economische, sociale en culturele situatie, en de geschiedenis van de Nederlanden.

Wat het onderwijs betreft: er komt een interdisciplinaire ‘Magister’-opleiding voor ‘Niederlande-Studien’. Deze moet dezelfde opzet en dezelfde kwaliteiten krijgen als de bestaande Magister-studies. In een regelmatig verschijnende nieuwsbrief zal verslag worden gedaan van alle activiteiten van het centrum, dat de beschikking zal krijgen over een representatieve handbibliotheek. Voor de toekomst wordt gedacht aan on-line verbindingen tussen de bibliotheek van het centrum en de Koninklijke bibliotheken in Brussel en Den Haag.

Universität Oldenburg. Sinds 1 september 1989 is dr. A.N. Sturm, in afwachting van de toestemming van de autoriteiten, voorlopig nog als ‘Verwalter’ aangesteld van de ‘Stelle des Universitätsprofessors für Niederländische Sprachwissenschaft’. De Nederlandse afdeling in Oldenburg heeft nu zes medewerkers.

Joegoslavië

Univerza Edvarda Kardelja v Ljubljani. Aan het begin van het academisch jaar 1989/1990 werd drs. P.J.M. van den Heuvel bij deze universiteit als lector Nederlands aangesteld. Het is het tweede docentschap Neerlandistiek in Joegoslavië: een jaar eerder startte mevrouw J. Novakovic-Lopusina in Belgrado met een cursus Neerlandistiek aan de Univerza Beograd.

Prijsvraag IVN

In 1990 viert de IVN haar twintigjarig bestaan

Ter gelegenheid van deze verjaardag schrijft het dagelijks bestuur een prijsvraag uit onder de *gewone leden* (géén buitengewone en ereleden) van de vereniging, daartoe in staat gesteld door een mecenas die, het sponsorwezen tartend, Onbekend wenst te blijven. Bij twijfel over het recht van deelname beslist het dagelijks bestuur.

De prijs, groot f 5000, - (vijfduizend gulden) zal worden toegekend voor een oorspronkelijk Nederlandstalig essay met een omvang van ± 12.000 woorden, dat is ongeveer 30 pagina 's A4, getiteld: *De stem van de Lage Landen, elders vernomen*.

De auteur is geheel vrij in de keus van het *gebied* waarin hij die stem laat klinken: letterkunde, taalkunde, en hun geschiedenis, cultuur in de ruimste zin, beeldende kunst, architectuur, toneel, film, politiek, klimaat, milieu, mentaliteit, culinaire traditie, religie, muziek, filosofie, onderwijs. Het hoeft niet bij één gebied te blijven (dat mag wel), de verwevenheid van de gebieden onderling kan ook tot uitdrukking gebracht worden. Anderzijds is ook mogelijk dat een 'eenzijdig' deelgebied de meeste aandacht krijgt: poëzie, spelling, vreemdelingenbeleid etcetera.

De wijze waarop de Lage Landen buiten de Nederlandse taalgemeenschap, waar ook ter wereld in beeld en werkelijkheid functioneren dient duidelijk gestalte te krijgen. Dat sluit uiteraard niet uit dat de auteur ook zijn/haar eigen Lage-Landen-beeld ter kennis van de lezers brengt, alsmede het 'zelf-beeld' van de Lage Landen dat de auteur meent te kunnen schetsen.

Het geschrift moet goed leesbaar proza zijn, op het niveau van de artikelen in *Ons Erfdeel* en *De Gids*. Geen overgespecialiseerd wetenschappelijk betoog! Eerder een relaas waarin ook strikt persoonlijke ervaringen een rol spelen.

De inzendingen zullen worden beoordeeld door een onafhankelijke jury van deskundigen.

Het IVN-bestuur streeft ernaar het winnende essay als een zelfstandige publikatie uit te geven.

Uiterste inleverdatum: 31 december 1990. Inzendingen te sturen aan: Secretariaat IVN, Van Dorthstraat 6, 2481 XV Woubrugge, Nederland. De inzendingen zullen anoniem worden aangeboden aan de leden van de jury.

De prijsuitreiking zal plaatsvinden tijdens het Elfde Colloquium Neerlandicum dat van 25-31 augustus 1991 zal plaatsvinden te Utrecht.

[Neerlandica extra Muros - najaar 1990]

Kijken met andermans ogen

Angelsaksische historici over de Nederlandse Gouden Eeuw

S. Groenveld (Leiden)

1 Inleiding

‘Waarom verdiept een Amerikaanse professor van Hongaarse afkomst die wereldnaam heeft gekregen als deskundige op het gebied van economische stelsels... zich in de kunst en kunstnijverheid van een Hollandse provinciestad uit de zeventiende eeuw? Uit pure nieuwsgierigheid? Omwille van de intellectuele uitdaging? Uit lust om iets nieuws te ondernemen?’ Zo vraagt P.W. Klein zich af in een bespreking van J.M.

Montias' boek *Artists and Artisans in Delft*.¹

Dergelijke vragen kan men stellen ten aanzien van de vele Engelse en Amerikaanse auteurs die de afgelopen jaren studies over opmerkelijke episoden uit het Nederlandse verleden, vooral de Opstand en de Gouden Eeuw, lieten verschijnen. Sommigen van hen werden duidelijk geïnspireerd door de bekleders van de leerstoel in de Nederlandse Geschiedenis aan University College te Londen. Dit geldt bijvoorbeeld voor Alice C. Carter en J.L. Price. Anderen kwamen bij het Nederlandse verleden terecht door eigen onderzoek, of dat van hun leermeesters, naar de Europese geschiedenis in het algemeen. De Engelse, thans aan de universiteit van Princeton verbonden hoogleraar J.H. Elliott is bijvoorbeeld zo'n leermeester. Zelf houdt hij zich intensief met de Spaanse geschiedenis van de 16e en 17e eeuw bezig. Daarbij stuitte hij voortdurend op het verleden van de Lage Landen zonder zich daar echter specifiek in te verdiepen.² Dat doen zijn leerlingen zoals G. Parker en J.I. Israel wel. Hun werken verraden, naar zal blijken, hun intellectuele afkomst nog steeds. Intussen lieten en laten weer anderen zich leiden door onnaspeurbare, persoonlijke motieven. Voor Montias geldt dit bijvoorbeeld.

Naast de vraag naar de motieven van de buitenlanders dringt zich een tweede, eigenlijk gewichtiger kwestie op. Welke betekenis hebben de werken van deze onderzoekers binnen de historiografie over Nederland? Enkele jaren geleden kwam A.Th. van Deursen tot de sombere conclusie, dat in 20e-eeuwse internationale handboeken de beschrijvingen van de Nederlandse Republiek vrijwel steeds onder de maat zijn gebleven. ‘Verreweg de meeste gebreken zijn eenvoudig terug te voeren op een tekort aan kennis’, constateerde hij.³ Geldt dit ook voor specialistischer studies? Of hebben de schrijvers dáárvan zich grondiger verdiept in Nederlandse verhoudingen? Leveren hun werken een welkome, misschien zelfs onmisbare aanvulling op de activiteiten van eigen bodem? Binnen het beperkte bestek van dit artikel kunnen hieromtrent slechts conclusies worden getrokken op basis van een keuze uit de voornaamste publikaties van de laatste twintig jaar over de politieke, economische en sociaal-culturele verhoudingen in de 17e-eeuwse Republiek.

2 Politieke verwickelingen

Wat alle politiek-historische studies van de Angelsaksische auteurs met elkaar gemeen hebben is een sterke oriëntering op de internationale verhoudingen. Toch wil dit niet zeggen dat ze van gelijke aanpak en strekking zijn. Duidelijk onderscheid valt te maken tussen het werk van een oudere en een jongere generatie historici. De eersten schrijven meestentijds traditionele diplomatieke geschiedenis, ingebed in de politieke verhoudingen van de afzonderlijke staten. De jongeren, de veertigers, bestuderen veeleer het internationale krachtenspel, ingewikkeld door het dooréénlopen van politieke, economische, religieuze, zelfs louter persoonlijke factoren. Zij proberen daarin de plaats van de Republiek te bepalen en de inwerking ervan op het binnenlandse gebeuren vast te stellen.

De voornaamste vertegenwoordigers van de oude generatie hebben zich vooral toegelegd op de tweede eeuwhelft. Als eerste van hen moet de Amerikaan Herbert H. Rowen worden genoemd, emeritus-hoogleraar aan Rutgers University in New York, die zich weliswaar primair op de Nederlandse geschiedenis concentreerde, maar daarnaast ook studies over het 17e-eeuwse Frankrijk heeft geschreven. Studies die hem soms aanleiding tot vergelijkingen tussen beide landen gaven, of tot onderzoek naar diplomatieke betrekkingen tussen de twee.⁴ In zijn meest recente boek, *The Princes of Orange. The Stadholders in the Dutch Republic*, geeft hij een soort verantwoording van zijn werk. Men kan, schrijft hij, politieke geschiedenis beoefenen door de pure feiten weer te geven, eventueel in een biografie, of door de formele kaders te beschrijven. Tussen beide bevindt zich echter een middenweg: de schets van de wisselwerking van gebeurtenissen en instituties. Op deze laatste mikt hij als hij de geschiedenis van het stadhouderschap beschrijft en tot de conclusie komt dat vooral de informele, praktisch-politieke ontwikkelingen aan de stadhoudelijke waardigheid kleur gaven. Dat is stellig juist, echter niet verrassend. Maar in zijn uitwerking door middel van biografische schetsen van de Oranje-stadhouders blijkt Rowens onderbouwing wat mager. Zij berust niet op eigen bronnenonderzoek maar op soms wat beperkt gekozen literatuur. Daardoor is dit boek niet meer dan een samenvatting van bestaande, zelfs niet steeds de meest recente kennis.⁵

Dit kan men beslist niet zeggen van Rowens voornaamste werk, zijn monumentale biografie van Johan de Witt.⁶ Veeleer geldt hier het tegendeel: dit is een boek dat de bronnen, vooral de Nederlandstalige, zo veel mogelijk laat spreken, een politieke biografie waarin de raad-pensionaris de spil is van het binnenlandse en diplomatieke gebeuren, een Fundgrube ongetwijfeld. Maar tegelijk is het boek ouderwets, wegens het nagenoeg ontbreken van economische, sociale, zelfs institutionele achtergrondgegevens, en van een logische afwisseling van feitelijke informatie en analyse. Het verbreedt onze kennis, maar verdiept ons inzicht niet. Wie van Rowen een analyse van De Witts persoonlijkheid en zijn handelen verwacht, kan beter diens beknopte De Witt-biografie lezen.⁷ Hij ontmoet daar een intelligent, doortastend man, een regent van traditionele snit zonder politiek-filosofische begaafdheid, onkreukbaar en te-

gelijk kil en wat onhandig in de omgang.

Meer analyserend zijn de studies van K.H.D. Haley, emeritus-professor in Sheffield. Deze handelen zowel over de Engelse als de Nederlandse geschiedenis, en over de relaties tussen beide landen, ten tijde van De Witt en Willem III. Haleys eerste boek, uit 1953, concentreerde zich op de wijze waarop de beginnende Willem III in de Derde Engelse Oorlog (1672-1674) het wapen van de propaganda benutte om een Engels-Nederlandse vrede te bewerkstelligen via de opposanten van koning Karel II in het Engelse parlement.⁸ Zijn jongste studie op diplomatiek-historisch terrein gaat daaraan precies vooraf en behandelt de besprekingen tussen de Republiek en Engeland tussen 1665 en 1672. Een cruciale periode, meent Haley terecht, omdat hier het beginpunt ligt van ‘the process by which the two peoples began to co-operate and to form the main obstacle to Louis XIV's domination of Europe’. In dit proces speelt de Triple Alliantie van 1668 een essentiële rol. Daarover kan Haley aan de hand van Nederlandse en Franse archivalia en vooral van nooit gebruikte brieven van zijn hoofdpersoon, Sir William Temple, nieuwe informatie verstrekken.⁹ Informatie over een actievere rol van De Witt bij de totstandkoming van dit verbond dan Rowen aannam, informatie ook over terzelfdertijd gevoerde besprekingen tussen Parijs en Wenen en de doorwerking dáárvan. Haley heeft zeker nieuws te vertellen, al verlegt hij geen grenzen.

Dat doet de samenvattende studie evenmin, die wijlen Alice C. Carter schreef over de Nederlandse buitenlandse politiek tussen 1667 en 1795.¹⁰ Centraal staat hier het Staatse neutraliteitsbeleid ten aanzien van Engeland en Frankrijk, dat vooral in de 18e eeuw voortdurend werd nagestreefd. Mrs. Carter geeft de stand van het onderzoek goed weer en toont een grote kennis van de interne Nederlandse structuren en verhoudingen. Kennis overigens, die ook bij Rowen en Haley telkenmale valt te signaleren.

Anders is, zoals gezegd, de aanpak van de volgende generatie. Daartoe behoren vooral Elliotts leerlingen Geoffrey Parker en Jonathan I. Israel. Beiden houden zich bezig met vroegere tijden dan hun voorgangers. Parker, thans hoogleraar aan de universiteit van Illinois, deed voor het eerst in 1970 van zich horen toen hij op overtuigende wijze de bekende Franse historicus Pierre Chaunu bestreed. Deze had betoogd dat er tijdens de Tachtigjarige Oorlog parallelle valt aan te wijzen tussen de Spaanse krijgsresultaten in de Nederlanden en de schommelingen in de jaarlijkse zilveeraanvoer van Amerika naar Spanje. In zijn reactie nam Parker als uitgangspunt wat reeds in 1905 door een Belgisch historicus, Ernest Gossart, was geschreven maar nauwelijks nagevolgd: ‘We should try to see the Revolt of the Netherlands - at least sometimes - as Spain herself did: in the context of her overall imperial position’. Dit was de kern van een program, waaraan Parker tot op heden trouw is gebleven. Een program waarin men de invloed van de hispanist Elliott duidelijk terugvindt.¹¹ Ten aanzien van Chaunu betoogde Parker vervolgens dat het beschikken over geld niet automatisch het behalen van militaire successen betekent, en dat de praktijk ook het tegendeel

laat zien. Bovendien: ging het Amerikaanse zilver wel steeds naar de Nederlanden? Met die vraag kwam Parker tot de kern van zijn betoog. Hij wees er op, dat Madrid steeds een politiek van prioriteiten voerde. Zo concentreerde het zich tussen 1559 en 1580 op de strijd tegen de Turken in de Middellandse Zee, niet op de Nederlanders; of tussen 1627 en 1631 op de opvolging in het Italiaanse Mantua. Dit betekende dat het merendeel der financiën niet naar Brussel vloeide, maar naar de strijd elders. Omdat Spanje echter ook in de Nederlanden moest doorvechten, verkeerde het regelmatig in toestand van tweefrontenoorlog, die het niet kon volhouden.

Steunend op een grote kennis van de Spaanse bronnen heeft Parker de Tachtigjarige Oorlog dus over de Benelux-grenzen getild. Daarmee heeft hij de weg gewezen naar onderzoek van tal van niet eerder bespeurde verbanden. Die heeft hij zelf ook in vele publikaties blootgelegd. Publikaties over de logistiek van het Spaanse leger tussen 1567 en 1659, over Filips II, over de Spaanse Armada van 1588,¹² en ook over de Nederlandse Opstand zelf. Maar juist in zijn beschrijvingen van de Opstand komt aan het licht, hoe gemakkelijk zijn uitgangspunt ook tot verblinding kan leiden. Als Parker namelijk de interne gebeurtenissen en structuren in de Lage Landen bespreekt, baseert hij zich eveneens overwegend op Spaanse bronnen. Dan wordt zijn geschiedverhaal plotseling eenzijdig, omdat het niet steunt op evenveel Nederlandse archivalia. Meermalen frappeert het nu, dat Parker de verhoudingen in de Lage Landen niet steeds begrijpt.¹³

Terwijl Parker zich vooral bezig houdt met de eerste helft van de Tachtigjarige Oorlog legt Israel, de huidige hoogleraar in de Nederlandse Geschiedenis te Londen, zich toe op het tweede tijdvak ervan, de tijd van consolidatie van de Republiek. Zijn uitgangspunt is hetzelfde als dat van Parker. Ook hij laat aan de hand van Spaanse bescheiden zien hoe het buitenlandse beleid van Madrid was gestructureerd, welke prioriteiten er in voorkwamen. In dit kader komen bij hem alle grote Europese problemen in beeld, ja zelfs die in het Caraïbisch gebied en Zuid-Azië. Maar meer dan Parker heeft Israel ook in Nederlandse archieven diepgaand onderzoek verricht. Zijn bevindingen legde hij vast in een grote, originele studie, *The Dutch Republic and the Hispanic World 1606-1661*,¹⁴ en een aantal stimulerende artikelen. In het boek geeft hij van het verloop van de tweede helft der Tachtigjarige Oorlog een overwegend evenwichtig Spaans-Nederlands beeld. Waar zich onevenwichtigheden voordoen zijn die niet zozeer toe te schrijven aan luisteren naar vooroordelen van Spaanse tijdgenoten - wat Israel soms ook doet -, als wel aan zijn neiging tot monocausale verklaringen met een sterk economische inslag. Zo laat hij de Spaanse wil tot hervatting van de oorlog tegen de Republiek, in 1621, wel erg nadrukkelijk ingeven door het verlangen, de Nederlanders ter zee in hun handel en scheepvaart te treffen. Daarnaast wijzen zijn artikelen deels nieuwe wegen aan, bijvoorbeeld naar verder onderzoek naar blokkades en heffingen op de rivierhandel in het kader van de oorlogvoering. Deels ook sluiten ze aan bij recent begonnen research, zoals die naar de opstelling van afzonderlijke steden in Holland

ten aanzien van de gewestelijke politiek en het optreden van facties in de provinciale Statencolleges. Soms glijdt de auteur hier wel eens uit of komt hij in verschillende publikaties niet steeds met gelijke argumentaties. Maar dat is niet ongebruikelijk bij pionierswerk en doet geen afbreuk aan zijn evidente kennis en inzicht aangaande de Staatse structuren.¹⁵

3 Economische ontwikkelingen

Van politiek naar economie hoeft niet eens zo'n grote stap te zijn als we die te zamen zetten met Charles Wilson en C.R. Boxer, twee historici van de oudste generatie, wier voornaamste werken vóór 1970 verschenen maar daarna wel werden herdrukt. Werken die bepaald invloed hebben gehad. Beiden schreven onder andere over de Engelse oorlogen. Wilson, emeritus-hoogleraar in Cambridge en Florence, houdt zich als economisch historicus enerzijds bezig met problemen rond het verschijnsel mercantilisme; anderzijds met moderne tijden - wat een standaardwerk over Unilever opleverde. Zijn *Profit and Power*, waarin hij de eerste en tweede Engelse Oorlog beschrijft, is een klassiek boek geworden. Beide oorlogen laten in zijn optiek een Engeland zien dat zich in een economische depressie bevindt. Vandaar dat diverse groepen in de samenleving bestrijding wilden van de grote concurrent, de Republiek, die als oorzaak van alle ellende werd beschouwd. De overheid, die de 'profit' van alle individuele onderdanen wilde dienen, verbond daar haar 'power' mee - totdat het vanaf 1667 duidelijk was dat met oorlog geen economisch voordeel te behalen viel: de Republiek behield haar kracht desondanks. Deze visie is helder, maar te eenzijdig economisch bepaald. En te weinig geplaatst naast Nederlandse opvattingen en ontwikkelingen, die door Wilson trouwens ook niet altijd goed worden doorzien.¹⁶

Het boekje dat C.R. Boxer, emeritus-professor in Portugese studiën te Londen, over de Engelse oorlogen schreef, behoort tot zijn 'minor works'. Het analyseert veel minder dan Wilsons boek, toont de auteur vooral als maritiem historicus en als inspirerend verteller. Boxers grotere werken zijn geconcentreerd op de geschiedenis van de Europese expansie in Amerika en Azië. En bepaald niet op de Nederlandse expansie alleen. Met name heeft de auteur de activiteiten van de Portugezen naast die der Nederlanders bekeken. Verbinding van Portugese, Nederlandse, ook Engelse en andere internationale gegevens verschaffen zijn publikaties een bijzonder stimulerend karakter, zijn grote kennis van zowel literatuur als bronnen van allerlei herkomst en zijn zicht op veranderende wetenschappelijke vraagstellingen doen dat evenzeer. 'Boxer heeft altijd een fijn oog voor verschuivingen in de belangstelling en geeft daar ook zelf richting aan', aldus de zeehistoricus J.R. Bruijn.¹⁷

Intussen heeft de economische historiografie de laatste decennia een belangrijke verandering doorgemaakt. Van sterk beschrijvend, nogal detaillistisch vaak, werd zij structuralistisch, analyserend en kwantitatief, het laatste soms te sterk. Nadruk op de handel maakte plaats voor een evenwichtiger bestudering van de verschillende bedrijfstakken in de Republiek. Wageningse historici, voorgegaan door B.H. Slicher van

Bath, hebben hierin een belangrijk aandeel geleverd. Zij kwamen onder andere tot de conclusie, dat de Nederlandse economie omstreeks 1650 haar hoogtepunt had bereikt en vervolgens begon te stagneren. Natuurlijk was deze conclusie gebaseerd op een gemiddelde van de ontwikkelingen binnen afzonderlijke bedrijfstakken: sommige stegen verder, andere liepen soms fors terug. Recentelijk is dit algemene beeld kritisch onder de loep genomen door twee Amerikanen, James C. Riley en Jan de Vries, en de Nederlander J.L. van Zanden. Hun uitkomsten verschillen verrassend van elkaar. Riley ziet een voortgaande groei van 1650 tot 1860, met alleen een inzinking van 1780 tot circa 1825. Jan de Vries constateert een opgaande lijn tot omstreeks 1670, een scherpe terugval tot 1740 en een langzame stijging daarna. Van Zanden meent ook groei te zien tot circa 1670, en daarna voortdurende stagnatie, of liever lichte teruggang, tot omstreeks 1805. Deze tegenstrijdigheden hangen nauw samen met het hanteren van verschillende bronnen en met ongelijkheid in accent op Holland alleen of op alle zeven gewesten.¹⁸

In deze discussie heeft zich in 1989 ook Jonathan Israel gemengd met een dikke studie niet over de gehele Nederlandse economie, maar over een bedrijfstak die juist in de laatste decennia minder nadrukkelijk aandacht heeft gekregen: de handel.¹⁹ Voor hem is de commercie zonder twijfel de hoofdnering van de Republiek. Wat de Nederlandse handel vooral zo bijzonder maakte was, dat hij voor het eerst in de geschiedenis enerzijds de hele wereld bediende, en hij dat anderzijds deed zonder enige specialisatie op bepaalde producten. Zowel massagoederen - granen vooral - als luxe artikelen werden steeds door de Nederlanders in voorraad genomen en vanuit hun stapel verhandeld. Daarbij kregen zij de permanente steun van de Staatse overheden die, aldus Israel, bepaald niet zo zwak waren als meestal wordt beweerd en voortdurend openstonden voor de wensen der kooplieden of zelf initiatieven namen. Nergens was de relatie tussen staat en onderdaan zo intiem als in de Republiek - dus ook niet in Engeland waar Charles Wilson haar al zo sterk achtte. Maar de staat had primair te maken met politieke verwickelingen, zowel binnenlandse als internationale. Die hadden ook directe invloed op het economische leven. Dus: terwijl Israel in zijn politiek-historische werken steeds economische oorzaken aandraagt, doet hij hier het omgekeerde. Zo is de cirkel gesloten. Voor hem is de val van Antwerpen in 1585 het startschot voor de commerciële opbloei van het Noorden, en begint niet in 1650, maar met het Rampjaar 1672 de stagnatie. Van toen af doorbrak het buitenland het monopolie van het Staatse entrepôt, langzaam weliswaar, maar na 1700 zeker.

Door deze benadering lijkt de economische geschiedbeoefening - behalve die betreffende het bepalen van het moment van stagnatie - terug te worden getrokken naar de aanpak van vorige generaties met hun eenzijdige aandacht voor de handel. Dat lijkt zo, maar het is schijn. Want Israel laat een zóveel breder economisch spectrum zien en maakt daarin zóveel los, soms ook met zo'n aplomb en irriterende eenzijdigheid, dat discussie op hoofdpunten en details onvermijdelijk zal volgen. Terecht legt hij een zware nadruk op de rol van de nijverheid als

binnenlandse aanleveraar en stimulans van de handel. Daarmee lokt hij nieuwe studies uit die onvermijdelijk de handel meer dan voorheen als integraal onderdeel van de economie zullen moeten beschrijven. En die de nijverheid, meer dan thans, als afzonderlijk object van onderzoek zullen benaderen.

Een rol, verwant aan die van de nijverheid bij Israel, is door Jan de Vries - hoogleraar aan de Amerikaanse Princeton University, wiens Nederlandse afkomst alleen al door zijn naam wordt verraden - al eerder aangetoond voor de agrarische sector. Deze tak van bedrijf wordt weliswaar grondig bestudeerd door de Wageningse school. Maar De Vries' studie *The Dutch Rural Economy in the Golden Age* heeft aan het onderzoek tal van nieuwe vragen en invalshoeken toegevoegd.²⁰ De Vries signaleert omstreeks 1500 in Holland, Friesland en Groningen - want over die gewesten handelt zijn boek - een nauwelijks gespecialiseerde agrarische bevolking. Deze werd geconfronteerd met een snelle bevolkingsstijging, met toenemende vraag naar primaire levensbehoeften, en ving deze vraag op door intensivering en specialisatie. De boeren legden zich niet toe op verbouw van graan omdat dat goedkoper was in het Oostzeegebied. Zij concentreerden zich op tuinbouw, veeteelt en zuivelproductie. Afhankelijk van het karakter van de grond waarop zij woonden kozen zij één van deze bedrijfstakken als hoofdnering uit. Door een intensievere aanpak creëerden zij een hogere produktie, zelfs overschotten. Dit had diverse gevolgen. De werkgelegenheid in de agrarische sector nam bij intensivering niet noemenswaardig toe. Maar voor allerlei nevenarbeid, voor het timmeren van huisraad bijvoorbeeld, hadden de boeren nu geen tijd meer. Dat werd het werk van degenen die, bij toename van de plattelandsbevolking, in landbouw en veeteelt geen werk meer vonden. Beroependifferentiatie deed dus haar intrede. Bovendien werden agrarische overschotten in de stad verkocht, deels voor stedelijk gebruik, deels voor de export. Zo groeide het aantal relaties tussen stad en platteland en nam het laatste steeds meer gewoonten van de eerste over.

Niet enkel boerenbedrijven, maar hele agrarische gebieden kregen zo een gespecialiseerd karakter. Soms lagen deze echter ver weg van de grote internationale handelscentra. Dat zij toch van belang konden zijn kwam door verbeteringen in de infrastructuur, door de aanleg van kanalen vooral. Hieraan, en aan het transport van mensen en goederen over water, heeft De Vries een aparte studie gewijd. Een al even origineel boek, verrassend door zijn ongebruikelijke onderwerp en gebaseerd op nimmer benutte bronnen. Kanalenaanleg vond vooral plaats tussen 1630 en 1670. Zij is, aldus De Vries, een duidelijke weerspiegeling van bloei en stagnatie. De vrijwel gelijktijdige aanleg van een aantal waterwegen in de eerste helft der eeuw tekent naar zijn mening de intensivering van de binnenlandse bedrijvigheid, het stoppen van de aanleg vormt een doorslaggevend bewijs voor het afnemen van de economische groei.²¹

Al deze opvattingen hebben aangezet tot verdere studie die soms tot discussie leidt over De Vries' interpretaties en er soms nuanceringen in aanbrengt.²² Kan dat anders bij zo goed mogelijk onderbouwde, maar toch altijd nog 'tentative or suggestive statements'?

4 Sociaal-culturele verhoudingen

Diverse auteurs, bezig met bestudering van facetten van de Staatse samenleving, hebben de verleiding niet kunnen weerstaan, een schets van de 17e-eeuwse Nederlandse maatschappij te schrijven. Dat is geen eenvoudige opgave. Enerzijds immers dringt zich steeds de vergelijking met Huizinga's beroemde essay op.²³ Anderzijds vereist zo'n schets grondige kennis en inzicht in die samenleving. De resultaten zijn dan ook wisselend van kwaliteit en stimuleren niet steeds tot verder onderzoek. Kort kunnen wij hier zijn over de boeken van Ch. Wilson en K.H.D. Haley. Wilsons *Gouden tijd van de republiek* is een ietwat onevenwichtig geschrift, met relatief teveel aandacht voor de Engelse oorlogen en de economische verhoudingen, met teveel misslagen in de feitelijke sfeer ook.²⁴ Degelijk en evenwichtig, gebaseerd op de beschikbare literatuur en resultaten van eigen onderzoek is Haleys *Republiek in de zeventiende eeuw*.²⁵ Uitgebreider aandacht vragen in dit verband de studies van Simon Schama en Lesley Price.

Met veel fanfare is in 1988 de Nederlandse vertaling van Schama's *The Embarrassment of Riches* ingehaald. Eindelijk was daar dan een nieuwe, van originaliteit getuigende studie over de Nederlandse cultuur in de Gouden Eeuw, van de hand van de hoogleraar aan Harvard University, Engelsman van origine, die al eerder een belangrijk boek over de 18e-eeuwse patriottentijd had geschreven.²⁶ Bij zoveel enthousiasme, ook al kwam het vooral van de reclamemakers, dringt zich de vraag op, hoe origineel Schama's boek dan wel is, hoe stimulerend ook. En waarom een Nederlander zo'n samenvattend werk niet had kunnen schrijven.

'Jullie kiezen massaal socialistisch en jullie krijgen een conservatieve regering, jullie zijn meesters van de paradox.' Dat zei Schama in een interview in 1978.²⁷ Diezelfde gedachte is de kern van zijn *The Embarrassment of Riches*. De Nederlandse cultuur met een kleine c, het leven van alledag dus in al zijn facetten, droeg een paradox in zich: de spanning tussen de toenemende rijkdom ten gevolge van de economische bloei en het calvinistische besef dat overvloed voortdurend de verleiding tot afdwalen van Gods geboden inhield. Hun 'collective or common conscience' moest de Nederlanders steeds vertellen, hoe ze tussen die beide uitersten dienden te leven. Het is dat collectieve geweten, de mentaliteit van de Nederlanders, die Schama wil leren kennen. Dat probeert hij te doen door eerst feitelijke gegevens van een aantal cultuuruitingen te verzamelen, daaruit vervolgens een historisch beeld samen te stellen, en uit dat beeld ten slotte de mentaliteit te distilleren.

Een breed scala van bronnen heeft Schama hiervoor bestudeerd. Hij benut literatuur van de 17e tot en met de 20e eeuw, geen archiefbronnen maar wél - en dat is ongebruikelijk - zeer veel visueel materiaal: schilderijen en prenten die niet als illustraties maar als integraal onderdeel in de studie zijn verwerkt.²⁸ Op basis daarvan geeft hij een aantal boeiende en sprankelende beschrijvingen van cultuuruitingen. Zijn erop volgende conclusies inzake de mentaliteit der 17e-eeuwse Nederlanders zijn dikwijls inventief, origineel, intelligent, inspirerend ook. Met wat hij heeft geschreven zullen volgende auteurs ongetwijfeld

rekening moeten houden. Zaken die hij heeft aangeroerd kunnen tot verder onderzoek aanleiding geven. Maar toch roept zijn overvloed aan feiten en interpretaties herhaaldelijk een onbehaaglijke twijfel op omtrent de juistheid van zijn visies.

Dit onbehagen kan het beste aan de hand van een voorbeeld worden verduidelijkt. Schama houdt het voor zeker, te maken te hebben met één Nederlands volk, dat zich één natie voelde en één godsdienst aanhing die normbepalend voor allen was. De bevolking van de 17e-eeuwse Republiek had echter geen algemeen nationaal besef waardoor zij zich een eenheid achtte. Dát idee baseert Schama op een inmiddels wel onderkend 19e-eeuws anachronisme.²⁹ En het calvinisme heeft nooit alle Nederlanders bezielde, ten hoogste vijftig procent van hen en dan pas tegen het midden van de 17e eeuw. Daarover zou Schama veel nieuws kunnen lezen in de uitstekende studies van zijn landgenoot Alastair C. Duke.³⁰ Wanneer we nu merken dat zulke basisfeiten al niet kloppen, dan wordt het moeilijk, vertrouwen te hebben in de interpretaties die de auteur erop baseert, in Schama's collectieve geweten van alle Nederlanders in dit geval. Welke Nederlanders werden eigenlijk door dat geweten gekweld? Waren dat wel dezelfde als degenen die aan hekserij geloofden of een aangespoelde walvis zagen als een boodschapper des hemels, zoals de auteur ons in feite suggereert?

Schama's boek lijdt aan enkele essentiële kwalen. De auteur heeft, ondanks zijn grote belezenheid, voor een zo ambitieus project niet voldoende kennis van de 17e-eeuwse Republiek. Daardoor stelt hij aan zijn bronnen niet de goede, of genoeg genuanceerde vragen voor de opbouw van zijn beschrijvingen van cultuuruitingen. Bij gevolg komen zijn interpretaties op drijfzand te rusten, overschrijden zij soms zelfs de grenzen van de fictie. Bovendien heeft Schama zijn boek te vroeg willen schrijven. De literatuur die hij gebruikte was al te zeer uitgemolken bij het opzetten van oude geschiedbeelden, beelden waarvan een latere schrijver zich niet gemakkelijk meer kan losmaken. Deze literatuur kan pas weer van nut zijn wanneer een auteur haar inpast in een omvangrijk nieuw bronnenonderzoek op basis van nieuwe vraagstellingen. Nederlandse historici zijn zich van deze voorwaarde bewust en laten een samenvattende studie daarom nog enige tijd wachten.³¹ Schama heeft zulk onderzoek echter niet aan zijn boek vooraf laten gaan. Hij heeft met teveel lef een te dik boek over een te groot onderwerp willen uitbrengen.

Misschien is wel het grootste verschil tussen Schama's boek en *Prices Culture and Society in the Dutch Republic*, dat aan het laatste elke vorm van pretentie ontbreekt.³² Evenwichtigheid en zorgvuldig gebruik van geraadpleegde literatuur kenmerken de studie van de lecturer of history aan de Universiteit van Hull. Wat hij beoogt is het aangeven van onderlinge samenhang en beïnvloeding tussen de cultuur en de samenleving - een onderwerp dat in het begin der jaren zeventig, toen Price zijn boek schreef, nog tamelijk ongebruikelijk was. Hij behandelt de dichtkunst, de beeldende kunsten, de intellectuele activiteiten afzonderlijk. Daarbij gaat hij na bij welke lagen van de maatschappij elk van deze beoefend werd. Hiertoe verdeelt hij de Nederlandse - eigenlijk vrijwel uitslui-

tend de Hollandse - bevolking in een klassiek geschoolde bovenlaag en de rest. Die rest is bepaald niet ongedifferentieerd. Aanvankelijk bestond zij uit zowel regenten, hogere en lagere middenstanders als uit loontrekkers. Maar geleidelijk aan zouden klassiek geschoolden en rijken een eenheid gaan vormen, bij wie de kennis van het Latijn werd verdrongen door de invloed van het Frans.

Uit deze bovenlaag kwamen in de eerste eeuwhelft de meeste dichters voort, hier was de aandacht voor wetenschap met name gericht op geschiedschrijving en politieke theorie. Al deze activiteiten konden immers alleen maar beoefend en gewaardeerd worden met kennis van de vereerde antieken. Beeldende kunstenaars waren doorgaans echter niet klassiek geschoold; zij waren gewone handwerkslieden, leden van de gilden. Dat gold ook voor menig beoefenaar van toegepaste wetenschappen. Onder de kunstenaars was het aantal schilders verreweg het grootst. Zij werkten voor opdrachtgevers en voor de gewone kunstmarkt. De opdrachtgevers moet men steeds zoeken in de bovenlaag: het hof der Oranjes, de stedelijke besturen, de klassiek opgeleide aristocraten. Die stelden specifieke eisen, zowel aan de thematiek als de techniek. De thema's der schilderijen dienden renaissancistisch te zijn, de techniek moest de verworvenheden van antieken en Italianen tonen. Dit waren eisen waaraan maar weinig Noord-Nederlandse schilders konden voldoen. Veelal werden voor zulke opdrachten - de best betaalde - dan ook Zuid-Nederlanders aangetrokken.

De meeste stedelijke schilders vonden hun klantenkring bij de andere lagen van de bevolking. Die hadden geen belangstelling voor klassieke of allegorische voorstellingen, maar wensten hun huizen te versieren met landschappen of stillevens, met zeegezichten of genrestukken. Met schilderijen van klein formaat en redelijke prijs, dat wil zeggen van omstreeks f2, -. Dankzij de algemene welvaart was de vraag hiernaar groot en de produktie der schilders vanzelfsprekend hoog. Het was volgens Price vooral deze grote, niet door klassieken geraakte markt die de handwerksman stimuleerde tot het vervaardigen van het realistische werk van goede kwaliteit, dat zo kenmerkend is voor de Noord-Nederlandse schildersschool. Deze zou achteruitgaan toen enerzijds de welvaart afnam en terzelfder tijd een toenemende verfransing de smaak deed veranderen.

Prices thematiek en de onderwerpen die ermee verband houden zijn sindsdien meer in de belangstelling gekomen, zowel bij Nederlanders als buitenlanders. De Engelsman Peter Burke bestudeerde bijvoorbeeld vergelijkenderwijs het culturele leven van de patriciërs van Amsterdam en Venetië. De Amerikaanse Sherrin Marshall schreef een studie over Nederlandse, vooral Stichtse adel.³³ En onderzoek naar de relatie tussen economie en kunst leidde tot de conclusie dat economische teruggang niet tot vermindering van het aantal opdrachten aan kunstenaars behoefde te leiden, omdat kunst nu eenmaal goedkoop was. Blijft de vraag of dit laatste evenzeer gold voor grote opdrachtgevers als voor de gewone man over wie Price spreekt.³⁴

Deze thematiek komt nadrukkelijk aan de orde in een boek

dat wonderwel bij Prices theses aansluit: Montias' studie over kunstenaars en handwerkslieden in Delft in het midden der 17e eeuw.³⁵ Juist toen het middelgrote Delft economisch al stagneerde kwam daar een school van schilders van grote kwaliteit op, met Johannes Vermeer als de uiteindelijk beroemdste. Een school die na één generatie echter alweer verdwenen was. Evenals in andere takken van geschiedonderzoek beperkt Montias zich tot één stad, om daar werkelijk in de mikrokosmos van het artistieke leven te kunnen doordringen. Zulk lokaal onderzoek acht hij de onvoorwaardelijke basis voor een ooit, door wie dan ook, te schrijven algemene studie. Hij raadpleegt weinig voor dit doel bestudeerde bronnen: gildearchieven en belastingkohieren, notariële protocollen en boedelinventarissen uit het omvangrijke archief van de plaatselijke weeskamer.³⁶ Op grond daarvan kan hij van de gildemeesters de materiële positie vaststellen en een hiermee samenhangende sociale gelaagdheid binnen het St. Lucasgilde. Ook is hij bij machte om te signaleren wie binnen de stad tot de afnemers behoorden, naar welke genres op zekere tijdstippen vraag bestond, en welke prijzen werden betaald. Grote voorkeur voor renaissancistische thema's signaleert hij hier niet, kunstbezit bij middengroepen wél. Ook hij stelt achteruitgang van de aanschaf van goedkoop schilderwerk vast in de tijd van werkelijke economische recessie der stad, na 1670. Maar tegelijk constateert hij bij de rijken een verandering van smaak, die òf tot aankoop van dure werken aanzette, òf tot het niet meer bestellen van schilderijen omdat die misstonden op het moderne goudleerbehang. En steeds wijst Montias er op, dat elders vergelijkbaar onderzoek moet worden verricht. Zijn grondige studie, onlangs nog aangevuld met een boek over de maatschappelijke positie van Johannes Vermeer³⁷, kan niet anders dan stimulerend voor zulk onderzoek zijn.

6 Conclusie

Met Montias zijn we terug bij het begin van dit artikel en de daar gestelde vragen. De eerste, de beweegredenen der Engelstalige buitenlanders voor onderzoek naar Nederlandse onderwerpen, is weinig ter sprake gekomen omdat de auteurs er zelf weinig of niets over zeggen. Relevanter is de tweede vraag: de betekenis van hun werken voor de geschiedschrijving over Nederland. Het zal duidelijk zijn, dat het oordeel over de hier geselecteerde boeken niet zo somber is als dat van Van Deursen over de buitenlandse handboeken. Onder de monografieën door Engelstalige auteurs bevindt zich werk van belang. Maar het belang van al deze werken is niet steeds hetzelfde. Nuancering is nodig.

Een aantal boeken had geen ander doel dan samen te vatten wat in Nederland en daarbuiten is geschreven. Zij hebben hun waarde omdat zij de Angelsaksische lezer informeren over onderwerpen die anders voor hem verborgen zouden blijven. En tegelijk omdat zij de gedachten van de onderzoeker, ook de Nederlandse, kunnen bepalen bij nieuw te zetten stappen. Het boek van Rowen over de stadhouders, van mrs. Carter over de buitenlandse politiek, van Haley over de cultuur kan men tot deze categorie rekenen.

Meer stimulans gaat uit van werken, die weliswaar niet op

bronnenonderzoek maar op literatuur zijn gebaseerd, doch wèl zijn geënt op nieuwe vragen gesteld aan de bekende gegevens. Vragen die de frisheid, de onbevangenheid kunnen hebben van de benadering door een buitenstaander, vragen ook die kunnen aansluiten bij elders naar verwante onderwerpen verrichte studie. Vragen tegelijkertijd echter die, willen zij een bevredigend resultaat opleveren, gebaseerd moeten zijn op een grondige kennis van de Staatse verhoudingen en structuren. Een dergelijk karakter draagt het boek van Price. Schama's werk had dat ook kunnen hebben.

Een derde categorie wordt gevormd door boeken zoals die van Rowen over Johan de Witt en van Haley over Willem III en William Temple. Hier sluiten de auteurs aan bij ook in Nederland verricht onderzoek. Zij werken met verwante vragen, benutten naast buitenlandse archivalia ook materiaal uit Nederlandse bewaarplaatsen. Hun werk onderscheidt zich weinig van het binnenlandse en ontleent zijn waarde aan het samen met Nederlanders opvullen van bestaande gaten.

Ten slotte zijn daar de studies van buitenlanders die, niet beperkt door de Nederlandse grenzen, de Lage Landen inpassen in de internationale structuren of concepties, die zij hebben vastgesteld op grond van eigen bronnenonderzoek en elders levende vraagstellingen. Zij zijn onder de hier besprokenen degenen die werkelijk grenzen verleggen. Geoffrey Parker en Jonathan Israel behoren tot deze geleerden, evenals Jan de Vries en Montias. Ook voor hen geldt echter weer, dat zij pas diepgang kunnen bereiken wanneer zij grondige kennis hebben van de interne situatie in de Republiek. Juist bij deze auteurs ervaart de Nederlandse historicus herhaaldelijk de schok van de verrassing, in het eigen verleden nieuwe elementen te zien doordat hij van buitenaf meekijkt, met andermans ogen.

Eindnoten:

- 1 P.W. Klein, Boekbespreking van: J.M. Montias, *Artists and Artisans in Delft. A Socio-Economic Study of the Seventeenth Century*. Princeton, New Jersey, 1982. In: *Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden [BMGN]* 100 [1985] 285-287, aldaar 285.
- 2 Van zijn hand verschenen onder andere: *Imperial Spain 1469-1716*. Harmondsworth 1970², en *The Count-Duke of Olivares. The Statesman in an Age of Decline*. New Haven/Londen 1986.
- 3 A.Th. van Deursen, 'De Republiek in buitenlandse handboeken'. *BMGN* 100 [1985] 618-635, aldaar 634.
- 4 H.H. Rowen, *The Ambassador prepares for War. The Dutch Embassy of Arnauld de Pomponne 1669-1671*. 's-Gravenhage 1957.
- 5 H.H. Rowen, *The Princes of Orange. The Stadholders in the Dutch Republic* [Cambridge e.a. 1988] ix en passim. Vgl. Idem, 'Neither Fish nor Fowl: The Stadholderate in the Dutch Republic'. In: H.H. Rowen en A. Lossky, *Political Ideas and Institutions in the Dutch Republic* [Los Angeles 1985] 1-31.
- 6 H.H. Rowen, *John de Witt, Grand Pensionary of Holland, 1625-1672*. Princeton, New Jersey 1978. Vgl. mijn recensie in *Tijdschrift voor Geschiedenis [TvG]* 93 [1978] 632-634.
- 7 H.H. Rowen, *Johan de Witt, Staatsman van de 'Ware Vrijheid'*. 's-Gravenhage 1985. Idem, *John de Witt, Statesman of the 'True Freedom'*. Cambridge e.a. 1986.
- 8 K.H.D. Haley, *William of Orange and the English Opposition 1672-74*. Oxford 1953. Over de Nederlands-Engelse betrekkingen van enkele jaren daarna handelt zijn 'The Anglo-Dutch rapprochement of 1677'. In: *English Historical Review* 78 [1958] 614-648. Over Willem III schreef de auteur een lezenswaardige levensschets: 'William III'. In: A.G.H. Bachrach e.a.

- [ed.], *Willem III, de stadhouder-koning en zijn tijd* [Amsterdam 1988] 31-50. Minder geslaagd is Haleys nieuwste boek, *The British and the Dutch. Political and Cultural Relations through the Ages* [Londen 1988], alleen al doordat het, anders dan de titel suggereert, voor het overgrote deel handelt over de 17e eeuw alleen.
- 9 K.H.D. Haley, *An English Diplomat in the Low Countries. Sir William Temple and John de Witt, 1665-1672* [Oxford 1986] v-vi en vooral 142-182. Haley beweest intussen zijn beheersing van de Nederlandse geschiedenis in zijn evenwichtige 'De Republiek in de tijd van het eerste stadhouderloze tijdperk 1650-1672'. In: *[Nieuwe] Algemene Geschiedenis der Nederlanden. Deel 8* [Haarlem 1979] 266-281.
 - 10 A.C. Carter, *Neutrality or Commitment. The Evolution of Dutch Foreign Policy 1667-1795*. Londen 1975.
 - 11 G. Parker, 'Spain, her enemies and the Revolt of the Netherlands 1559-1648'. In: *Past and Present* 49 [1970] 72-95, aldaar 95 en 73-74. Herdrukt in zijn *Spain and the Netherlands 1559-1659. Ten Studies* [Londen 1979] 18-43. Vgl. P. Chaunu, 'Séville et la "Belgique", 1555-1648'. In: *Revue du Nord* 42 [1960] 259-292.
 - 12 G. Parker, *The Army of Flanders and the Spanish Road 1567-1659* [Cambridge 1972], waarvan een slechte Nederlandse vertaling bestaat. Idem, *Philip II*. Boston/Toronto 1978; goede Nederlandse vertaling: *Filips II. 's-Gravenhage* 1981. G. Parker e.a., *The Thirty Years' War*. Londen/New York 1984. C. Martin en G. Parker, *The Spanish Armada*. Londen 1988.
 - 13 Dit blijkt meermalen in zijn *The Dutch Revolt*. Londen 1977 [ook hiervan is een slechte Nederlandse vertaling uitgegeven]. Zo ook in de passages over de Nederlanden in zijn *Europe in Crisis 1598-1648*. Glasgow 1979 [Fontana History of Europe]. Vgl. Van Deursen, 'De Republiek', 631-633.
 - 14 J.I. Israel, *The Dutch Republic and the Hispanic World 1606-1661*. Oxford 1982. Tevoren had hij al een aantal van zijn ideeën vastgelegd in: 'A conflict of empires: Spain and the Netherlands 1618-1648'. In: *Past and Present* 76 [1977] 34-74.
 - 15 J.I. Israel, 'The Holland Towns and the Dutch-Spanish Conflict, 1621-1648'. In: *BMGN* 94 [1979] 41-69. Idem, 'The States General and the Strategic Regulation of the Dutch River Trade, 1621-1636'. In: *BMGN* 95 [1980] 461-491. Idem, 'Frederic Henry and the Dutch political factions, 1625-1642'. In: *English Historical Review* 98 [1983] 1-27. Vgl. S. Groenveld, *Evidente factiën in den staet. Sociaal-politieke verhoudingen in de zeventiende-eeuwse Nederlandse Republiek*. Hilversum 1990.
 - 16 Ch. Wilson, *Profit and Power. A Study of England and the Dutch Wars*. Londen 1957; 's-Gravenhage 1978². Idem, *Anglo-Dutch Commerce and Finance in the Eighteenth Century*. Cambridge 1941, 1966²; New York 1977³. Voor een levensschets en bibliografie: D.C. Coleman en P. Mathias [ed.], *Enterprise and history. Essays in honour of Charles Wilson* [Cambridge e.a. 1984] vii-ix, 278-280. Voor een niet slechts economisch bepaalde visie op het uitbreken van de Eerste Engelse Oorlog: S. Groenveld, 'The English Civil Wars as a Cause of the First Anglo-Dutch War, 1640-1652'. In: *The Historical Journal* 30 [1987] 541-566.
 - 17 C.R. Boxer, *De Ruyter en de Engelse Oorlogen in de Gouden Eeuw*. Bussum 1976; bewerking van *The Anglo-Dutch Wars of the 17th Century, 1652-1674*. Van zijn andere werk vallen te noemen: *The Dutch Seaborne Empire 1600-1800*, Londen e.a. 1965. *The Portuguese Seaborne Empire 1415-1825*. Londen e.a. 1969. *Jan Compagnie in oorlog en vrede. Beknopte geschiedenis van de VOC*. Bussum 1977; Engelse versie: Hong-Kong 1979. *Jan Compagnie in Japan: an essay on the cultural, artistic and scientific influences, exercised by the Hollanders in Japan from the 17th to the 19th century*. Tokyo/New York 1968². *The Dutch in Brazil 1624-1654*. Oxford 1957; niet bijgewerkte, door Boxer zelf afgewezen Nederlandse vertaling uit 1977. *The Golden Age of Brazil, 1695-1740*. Berkeley/Los Angeles 1962. Een aantal van zijn artikelen is gebundeld in: *Dutch Merchants and Mariners in Asia, 1602-1795*. Londen 1988. De typering van Bruijn in: *BMGN* 95 [1980] 215-216. Over Boxer: *NRC Handelsblad, Zaterdags Bijvoegsel* 28 januari 1989, 1-2.
 - 18 J.C. Riley, 'The Dutch Economy after 1650: Decline or Growth?' In: *Journal of European Economic History* 13 [1984] 521-569. Jan de Vries, 'The Decline and Rise of the Dutch Economy, 1675-1900'. In: G. Saxonhouse and G. Wright [ed.], *Technique, Spirit, and Form in the Making of the Modern Economies: Essays in the Honour of William N. Parker* [Greenwich 1984] 149-189. J.L. van Zanden, 'De economie van Holland in de periode 1650-1805: groei of achteruitgang? Een overzicht van bronnen, problemen en resultaten'. In: *BMGN* 102 [1987] 562-609.

- 19 J.I. Israel, *Dutch Primacy in World Trade 1585-1740*. Oxford 1989. Zie ook zijn 'The phases of the Dutch *Straatvaart* [1590-1713]. A chapter in the economic history of the Mediterranean'. In: *TvG* 99 [1986] 1-30.
- 20 Jan de Vries, *The Dutch Rural Economy in the Golden Age 1500-1700*. New Haven/Londen 1974.
- 21 Jan de Vries, *Barges and Capitalism. Passenger Transportation in the Dutch Economy [1632-1839]*. Utrecht 1981.
- 22 Zie bijvoorbeeld Jan de Vries, L. Noordegraaf en H. van der Wee, 'Welvarend Holland. Discussie over Hollands welvaren'. In: *BMGN* 102 [1987] 229-258.
- 23 J. Huizinga, 'Nederland's beschaving in de zeventiende eeuw'. In zijn *Verzamelde Werken*. Deel 2 [Haarlem 1948] 412-507.
- 24 Ch. Wilson, *De gouden tijd van de republiek. Nederland in de 17de eeuw*. Z.p. 1968. Engelse versie: *The Dutch Republic and the Civilization of the Seventeenth Century*. Londen 1968.
- 25 K.H.D. Haley, *De Republiek in de zeventiende eeuw*. Haarlem 1979. Engelse versie: *The Dutch in the seventeenth century*. Londen 1972.
- 26 S. Schama, *The Embarrassment of Riches. An interpretation of Dutch culture in the Golden Age*. Londen 1987. Nederlandse vertaling: *Overvloed en onbehagen. De Nederlandse cultuur in de Gouden Eeuw*. Amsterdam 1988. De vertaling is goed en wordt niet ontsierd door de vele feitelijke fouten die in de originele versie staan.
- 27 *Vrij Nederland* 7 januari 1978, 15.
- 28 Vgl. de recensie van E. de Jongh in *NRC Handelsblad. Cultureel Supplement* 21 augustus 1987, 5. En die van R. van Gelder, 'De Republiek als rareitienkabinet'. In: *TvG* 102 [1989] 213-219, aldaar 216-217.
- 29 S. Groenveld, 'Natie en nationaal gevoel in de zestiende-eeuwse Nederlanden'. In: *Scrinium et scriptura. Opstellen aangeboden aan J.L. van der Gouw* (Groningen 1980) 372-387.
- 30 Dukes studies handelen over de religieuze ontwikkelingen in de Nederlanden in de 16e en de vroege 17e eeuw. De auteur heeft zijn artikelen gebundeld in zijn Leidse proefschrift: *Reformation and Revolt in the Low Countries*. Londen/Ronceverte 1990.
- 31 Schama's boek is veelvuldig gerecenseerd. Zie o.a. tegengestelde opvattingen erover in: J.L. Price, E.O.C. Haitsma Mulier en H.F.K. van Nierop, 'Discussiedossier van Simon Schama, The Embarrassment of Riches'. In: *BMGN* 104 [1989] 39-55. A.Th. van Deursen, 'Simon Schama: de band met de zeventiende eeuw'. In: *Ons Erfdeel* 32 [1989] 565-571. J.I. Israel, 'A vision of Dutchness'. In: *Times Literary Supplement* 1987, 1267-1268. Dat gemikt wordt op een omvangrijk onderzoek als voorwaarde voor een later te schrijven overzichtsstudie moge blijken uit: A.Th. van Deursen en S. Groenveld, *Cultuurgeschiedenis van de Republiek in de zeventiende eeuw. Concept voor een onderzoeksprogramma*. 's-Gravenhage 1990, geschreven in opdracht van de Stichting voor Historisch Onderzoek.
- 32 J.L. Price, *Culture and Society in the Dutch Republic during the 17th Century*. Londen 1974. De Nederlandse vertaling van dit boek blijft ver onder de maat, ook naar het oordeel van de auteur zelf.
- 33 P. Burke, *Venice and Amsterdam. A Study of seventeenth-century élites*. Londen 1974. Sh. Marshall, *The Dutch Gentry, 1500-1650. Family, faith and fortune*. New York e.a. 1981. In dit verband moeten Nederlandse studies over deze onderwerpen onvermeld blijven. Wél kan worden vastgesteld dat bestudering van 17e-eeuwse regenten-patriciaten nog nauwelijks begonnen is; op grond van beschikbaarheid van bronnenmateriaal is het onderzoek daarnaar vrijwel uitsluitend geconcentreerd op de 18e eeuw en ontsnappen sommige onderzoekers niet altijd aan de verleiding, hun gegevens naar de - andersgetinte - vorige eeuw terug te projecteren.
- 34 W.H. Vroom, *De financiering van de kathedraalbouw in de middeleeuwen, in het bijzonder van de dom te Utrecht* [Maarssen 1981] 354-369. Dit tegenover R.S. Lopez, 'Economie et architecture médiévale, cela aurait-il tué ceci?' In: *Annales. Sociétés, économies, civilisations* 7 [1952] 433-438.
- 35 Zie hiervóór noot 1.
- 36 Ook Jan de Vries gebruikte boedelinventarissen en wees op het nut daarvan: 'Peasant Demand Patterns and Economic Development: Friesland 1550-1750'. In: W.N. Parker en E.L. Jones [ed.], *European Peasants and their markets. Essays in Agrarian History* [Princeton, New Jersey 1975] 205-266
- 37 J.M. Montias, *Vermeer and his milieu. A web of social history*. Princeton, New Jersey 1989.

De Silezische dichterscholen en de Nederlanden

Stefan Kiedron (Wroclaw)

De zeventiende eeuw was de Gouden Eeuw van de Noordelijke Nederlanden. Het was wel een roerige tijd voor Europa, maar de Nederlanders werden elk jaar machtiger. Nadat ze - nog in de zestiende eeuw - het onmogelijke bereikt hadden, namelijk de historische zege over de toenmalige supermacht Spanje, genoten ze nu van hun bevoorrechte positie. En dat niet alleen in militair opzicht, maar ook op economisch, sociaal, wetenschappelijk en cultureel terrein.

Voor alle naties in Europa waren de Verenigde Provinciën het beloofde land. Hier, in de moeras- en rivierenrijke gebieden, waren hun bewoners veiliger dan elders; hier, in Amsterdam of Den Haag, beleefde de handel een vroeger ongekende bloeiperiode; hier, in Leiden, was een universitair centrum van wereldniveau ontstaan.

De Nederlanders waren vrij. Elders verwoestte de Dertigjarige Oorlog steden en dorpen, hier heerste vrede. Wie naar hier kwam, leefde vrij en vreedzaam.

Naast buitenlandse zeelieden of kooplieden reisden ook veel leergierige studenten naar de Nederlanden, die met in Leiden docerende beroemde professoren als Lipsius, Dousa, Scaliger of Heinsius, in aanraking wilden komen. Deze 'peregrinatio academica' (Van Ingen 1981: 5) heeft veel van een modeverschijnsel, zo talrijk waren die buitenlanders die in de Nederlanden hun toevlucht zochten. Maar dat verschijnsel had diepere oorzaken en oefende mettertijd een sterke invloed op de naburige en ook verder gelegen landen uit. Er ontstond een intellectuele stroming in heel Europa die terecht de naam van de 'Niederländische Bewegung' (Oestreich 1969: 10) draagt. Het kwam voor dat er meer buitenlanders in Leiden studeerden dan Nederlanders, vooral in de jaren 1625-1650. Natuurlijk stamden de meeste buitenlanders uit de omliggende landen, vooral uit Duitsland. In de bovengenoemde periode stonden in Leiden meer dan 11.000 studenten ingeschreven; daaronder waren ongeveer 5.700 buitenlanders, van wie er bijna 3000 uit Duitsland kwamen (Wansink 1981: 9).

Een grote rol speelde daarbij ook de religie van de studenten. Aan de Leidse universiteit heerste weliswaar een sfeer van tolerantie en naast de heersende calvinistische godsdienst was zelfs de katholieke godsdienst toegelaten. Maar toch waren de meesten protestant. Vandaar dat we onder de Duitse studenten weinig personen uit het katholieke Zuiden aantreffen. Maar het is niettemin verwonderlijk: veel Saksers, Pommeren of Pruisen verkozen de studie in Leiden boven die in hun eigen land, in Heidelberg, Leipzig of Rostock.

Zij hadden de keuze: hier of daar. De Sileziërs hadden die niet. Silezië had geen eigen universiteit. Maar ofschoon de afstand tussen bijvoorbeeld Breslau en Leiden veel groter was dan die tussen Keulen en Leiden, gingen enorm veel Sileziërs naar Nederland - vooral in de eerste

helpt van de zeventiende eeuw. Het begon al in de zestiende eeuw - de eerste Silezische student was een zekere Fabianus a Cotwyts, 20 jaar oud, die zich op 12 november 1597 inschreef om rechten te studeren - en het ging door tot in de achttiende eeuw. In totaal hadden in een periode van ongeveer 150 jaar bijna 700 Sileziërs in Leiden gestudeerd (Schneppen 1960: 15).

Velen van hen werden later, teruggekeerd in hun vaderland, beroemd. Dat gold ook voor enkele dichters.

Aan het begin van een lange reeks Silezische dichters die de Nederlandse Beweging in Duitsland verspreidden, staat Martin Opitz von Boberfeld (1597-1639).

Hoezeer Opitz met de Nederlanders was verbonden, hoezeer hij van hen afhankelijk was, is bekend (zie o.a. Bornemann 1976). Al in zijn jeugdwerk *Aristarchus sive de contemptu Linguae Teutonicae* van 1617 schreef hij over de persoon 'Danielis Heinsii, hominis ad miraculum usque eruditi' en zijn 'Poëmata vernacula, quibus ille Latinorum suorum carminum elegantiam non aequavit modo' (Opitz 1754: 80).

Heinsius' *Nederlandsche Poëmata* vormden voor Opitz een bewijs, dat de moedertaal zich beter leende voor poëzie dan het alom heersende Latijn. Opitz vertaalde later Heinsius' gedichten uit deze bundel, alsook de later bijgevoegde *Lofsanck van Bacchus* en de *Lofsanck van Christus*. Het laatste was al in zijn Duitstalige versie in 1619 persklaar; Opitz schreef in een later, in 1624, gedrukte uitgave: 'Der Erfinder hierzu ist der, über dessen ungewöhnlichen Geschicklichkeit sich männiglich, so da weiß was gelehrt seyn heisse, mit Recht verwundert, der weitberühmte HEINSIUS /.../' (Opitz 1745: 54). Pas een jaar later, in 1620, had Opitz de mogelijkheid, om naar Leiden te gaan en daar zijn grote voorbeeld te ontmoeten. Sindsdien werd de invloed van Heinsius op Opitz nog sterker. 'Wie hoch der Niederländische Apollo, Daniel Heinsius gestiegen sey / kan ich mit meinen nidrigen Sinnen nit ergründen /.../', schreef Opitz in de voorrede aan zijn *Teutsche Poëmata* van 1624. Maar het was niet alleen Heinsius, die in Opitz' ogen geniaal was. De Sileziër preees ook de drama's van de toneelschrijvers Joost van den Vondel en Gerbrand Adriaansz Bredero, die hij met Seneca en Terentius, 'dem höflichsten under allen Lateinischen Scribenten' vergeleek (Gillet 1914: 23). Hij kende Janus Gruterus en Petrus Scriverius. In zijn *Buch von der Deutschen Poeterey* (Brieg - Breslau 1624) noemde hij ook Erasmus van Rotterdam, Janus Secundus, Janus Dousa en Joseph Justus Scaliger; hij vertaalde ook het werk van Grotius *Bewys van den waren Godsdienst* (als *Hugo Grotius von der Warheit der Christlichen Religion*, Breslau 1631). En wanneer Opitz zijn voorbeelden de eer gaf, indien hij schreef:

'Ich auch, weil jhr mir seyt im Schreiben vorgegangen,
Was ich für Ruhm und Ehr durch Hochdeutsch werd erlangen,

Will meinem Vatterlandt bekennen ohne schew,
Daß ewre Poesy der meinen Mutter sey'

(Opitz 1624: 25).

Zo kreeg hij zelf ook lof van de Nederlanders. Grotius bijvoorbeeld noemde Opitz ‘lumen Germaniae’ (Jaski 1670: 80). Ook in zijn vaderland werd hij aangezien als de grootste Duitse dichter. ‘Wir alle sind vom ihm!’, kon menigeen in Duitsland zeggen - en vooral zijn landgenoten, die de zogenoemde ‘eerste Silezische dichterschool’ vormden.

Tot die dichterschool behoorden Christian Köler (1602-1658), Andreas Tscherning (1611-1659), Johann Titz (1619-1689) en anderen. Vooral de eerste was sterk met Opitz verbonden en door Opitz stond hij onder de Nederlandse invloed. Köler schreef na de dood van Opitz een Latijnse *Laudatio Honori et Memoriae V. Cl. Martini Opitii* (Leipzig 1655), waarin hij talrijke Nederlandse beroemdheden beschreef, o.a. Jacobus Arminius, Grotius, Gruterus, Justus Lipsius, Scriverius, Heinsius, Erycius Puteanus, Johannes Gerhardus Vossius, Paulus Merula. Hij omschreef de Verenigde Provinciën met de epitheta: ‘officina Martis, domicilium Minervae, Prytaneum bonarum mentium et campum illum vere Martium’ (Köler 1655: 30). Maar ook in zijn Duitstalige dichtwerken gaf hij blijk van de diepe indruk, die Leiden op hem maakte:

‘Biß dich das Berühmte Leiden
 Aller Künste Hofe-Stadt,
 Dein Gemüth und Sinn zu weiden,
 In die Schoß genommen hat,
 Da Du wie im Delfiß-Tempel
 Vor dir hattest Haupt-Exempel -
 Wo der Phoenix aller Zeiten
 Scaliger, der Wunder-Mann,
 Und der ihm stund an der Seiten,
 Lipsius hat viel gethan,
 Und auch derer Creatures,
 Mehr als Menschliche Naturen -
 Da dir ofte hat gegeben
 Der Salmasius Gehör
 Und der Heinsius, dein Leben,
 Dir gethan dergleichen Ehr,
 Boxhorn lehrt dich die Geschichten,
 Mesterz die Gesetze schlichten.
 Manchen Gang hast du genommen
 Zu dem Vooß in Amsterdam,
 Bis du auch zum Barleen kommen,
 Scriver in den Arm dich nahm
 Und was mehr von großen Sinnen
 Dich so musten lieb gewinnen.’

(Schneppen 1960: 36 e.v.)

Tscherning noemde zich in een brief aan Opitz ‘Tuarum Virtutum devotissimus Cultor’ (Janski 1670: 159). Hij zelf kon niet naar Leiden gaan, maar hij raadde zijn vriend aan:

‘Setze frölich deinen Fuß
 Wieder in das Land hinein /
 Wo jetzund Orackel sein...
 In der Freyheit Eigenthum /
 Wo der Krieg und Friede blühen /
 Wo Salmasius den Ruhm

Bey der Welt verdient / daß Er

Sey der ander Scaliger.’

(Schneppen 1960: 37)

In zijn *Vnvorgreifliches Bedencken über etliche mißbräuche in der deutschen Schreib- und Sprach-Kunst / insonderheit der edlen Poeterey* (Lübeck 1659) trad hij in de voetsporen van de in die tijd beroemde taalgeleerde Justus Georg Schottelius (1612-1676), auteur van de *Ausführliche Arbeit von der Teutschen HauptSprache* (Braunschweig 1663), die de Nederlandse invloeden in Noord-Duitsland verspreidde. Tscherning baseerde zich op diens *Teutsche Sprachkunst* uit het jaar 1651 en gebruikte dezelfde methoden van taalbeschrijving. Daarom gaf hij ook voorbeelden uit de ‘lingua Belgica’ en noemde Nederlandse geleerden als Lipsius, Grotius en Heinsius. Hij baseerde zich natuurlijk op de dichtertaal van Opitz, maar verbeterde af en toe diens (ver)taalfouten: ‘Wiewol man hierbey / in dem Lobgesange des Bacchus / bedeneken muß / daß dieses eine Dolmetschung sey / aus des Heinsii Hymno, da ein Poët alles so genaw nicht in acht nimmt / als er in seinen eigenen Wercken thut. So hat mein Opitz auch diesen Hymnum noch in seiner jugend übergesezt /.../’ (Tscherning 1659: 19). Toch vermeldde hij: ‘das judicium des weltberühmten Hugoni Grotii, der unter andern also an H. Opitzen schrieb: Dignus erat rex poëta Germanorum poëtarum rege’ (Tscherning 1659: 19).

Ook Titz had problemen met zijn reis naar Nederland. Hij wilde er in 1639 naartoe, maar de oorlog in Duitsland maakte zijn ‘peregrinatio’ onmogelijk. Pas in 1641 kwam hij in Leiden aan - en moest de stad al in 1642 weer verlaten (ADB 1894: 389). Hij schreef gelegenheidspoëzie, maar vertaalde ook talrijke gedichten van Jacob Cats (Schönle 1968: 150).

Tussen de eerste en de tweede Silezische dichterschool staat als een schakel Andreas Gryphius (1616-1664). Hij vormt eigenlijk, net als Opitz, een dichterschool apart. ‘Er nimmt von nah und fern und gibt an alle Welt, er bildet keine Schule, nicht einmal in Schlesien’ (Cysarz 1936: 79).

Gryphius verbleef zes jaar, van 1638 tot 1644, in de Nederlanden, vooral in Leiden. Hier leerde hij de drama's van Vondel kennen en werd door hem zo sterk beïnvloed dat hij diens werken vertaalde en bepaalde motieven in zijn eigen drama's gebruikte, zoals in *Leo Armenius* (1650), dat zich op Vondels *Gysbreght van Aemstel* en in *Die geliebte Dornrose* (1660), dat zich op de *Leeuwendalers* baseerde. De titel van een ander drama van Gryphius luidde: *Die sieben Brüder / Oder Die Gibeoniter / Aus Vondels Niederländischem in das Hoch-Deutsche übersetzt* (zie over de relatie tussen Vondel en Gryphius: R.A. Kollewijn, *Über den Einfluß des holländischen Dramas auf Andreas Gryphius*, Amersfoort - Heilbronn 1881; Schönle 1968).

Natuurlijk beperkte zich de kennis van de Nederlanders bij Gryphius niet alleen tot Vondel. Hij kende ook Abraham Ortelius of Grotius, van wie hij in zijn *Poetische Wälder* (uitgave Breslau - Leipzig

1698: 190) schreef: ‘Wer sihet Hugonis Grotii grosse und sinnreiche Schriften ohne Bestürzung an?’ En hij kende ook zeker Bredero's *Spaanschen Brabander* en *Moortje*, vanwaar het motief van de twee grote praalhansen stamde. Maar... datzelfde motief kwam ook voor in de Italiaanse komedie (Hinck 1965: 107). En wanneer we zien, dat in Gryphius' *Horribilicribrifax* (1663) zulke twee gestalten - de kapiteins Horribilicribrifax en Daradiridatumdarides - optreden (en Frans en Italiaans spreken), dan merken we, dat in de Duitse poëtische en dramatische kunst nieuwe inhouden verschijnen.

Dat de tijden aan het veranderen waren, liet de dichtkunst van Christian Hofmannswaldau (1617-1679) zien. Hij was het hoofd van de zgn. tweede Silezische dichterschool. Drie maanden na Gryphius, in oktober 1638, kwam ook hij naar Leiden en trad in contact met al die grootheden die hier reeds genoemd werden. Hij erkende hun talent, maar raakte uiteindelijk niet onder hun invloed. In de voorrede ‘An den geneigten Leser’ tot zijn *Deutsche Übersetzungen und Gedichte* (eerste druk Breslau 1673) schreef hij: ‘Meine Jugend traff gleich in eine Zeit / da der gelehrte Mann Martin Opitz von Boberfeld / der berühmte Schlesische Buntzlauer / durch der Frantzosen und Holländer poetische Wercke angeleitet / mit seiner Feder in das Licht trat. Meiner Natur gefiel diese reine Schreibens-Arth so sehr / daß ich mir auß seinen Exempeln Regeln machte /.../. Biß nachmals ich auff die Lateinischen / Welschen / Frantzösischen / Niederländischen und Englischen Poeten gerieth /.../ umb nicht / was sie geschrieben / nachzuschreiben / sondern nur derer Arth und Eigenschafft zubeobachten / und solches in meiner MutterSprache anzuwehren.’ (Hofmannswaldau 1682: 2^v e.v).

Hij noemde hier nog terloops de Nederlandse dichters, maar was tegelijk van mening, ‘daß kein Volck in Europa so zeitlich die Poesie / zur Annehmlichkeit und in Ansehen bracht / als eben die Welschen /.../.’ (Hofmannswaldau 1682: 5^r). Hij bedoelde de Italianen en somde op: Petrarca, Ariosto, Tasso, Guarini, Marini, Caporale, Fulvio Testi, Achillini, Gratiani ‘und hundert andere mehr’. Over de Nederlanders had hij een wat minder positief oordeel. Zo bijvoorbeeld over Cats, die ‘in seinen erbaulichen Wercken / besonders in seinem Getichte vom Ehestande und dem Trau-Ringe / so zwar keine zu künstliche aber doch eine reine Redens-Arth führet /.../.’ (Hofmannswaldau 1682: 8^f).

De Italianen werden nu, in de tweede helft van de zeventiende eeuw, het voorbeeld voor alle dichters in Europa. Het waren vooral de laat-zestiende-eeuwse Battista Guarini, wiens *Il Pastor fido* van 1580 Hofmannswaldau vertaalde (1678), en Giambattista Marino (vel Marini) uit het begin van de zeventiende eeuw. Hofmannswaldau was de eerste in Duitsland, die Marino en zijn stijl, het marinisme, propageerde (Cysarz 1936: 81).

Een andere vertegenwoordiger van de tweede Silezische dichterschool, Daniel Casper von Lohenstein (1635-1683), studeerde eveneens in de Nederlanden, ‘in welchen Er sich durch die herrlichen Städte / am meisten aber die Gelehrten Leute zu Leiden und Utrecht ei-

ne Zeitlang aufhalten ließ' (Schneppen 1960: 36). Maar wat was dat laat! In het jaar 1655 verscheen hij te Leiden en trof geen enkele van de grootste en beroemdste professoren en geleerden uit de eerste helft van deze eeuw meer aan. Hun opvolgers - Johannes de Raei, Adrianus Heereboort, Henricus Bornius, Georgius Hornius en anderen - hadden zulke graad van vermaardheid nooit meer bereikt.

Lohenstein werd sterk beïnvloed door Hofmannswaldau, hij achtte deze zelfs groter dan Opitz: 'Denn Opitz that es den Alten und Ausländern nach / Unser Herr von Hofmannswaldau aber zuvor', schreef hij in zijn *Lob-Rede Bey... Herrn Christians von Hofmannswaldau... gehaltenem Leichbegängniß* (Breslau 1679: 17). Daarbij vergat hij niet de personen 'des Salmasius / Voßius / Boxhorns / Barleens und Mesterzens / welche Wunder der gelehrten Welt damals in einer Stadt / d.i. Leiden / versämlet waren / mit nicht geringerm Nutzen / als Fleiß /.../' (Lohenstein 1679: 18). Maar in zijn eigen gedichten schonk hij geen aandacht aan de Nederlanders, wel aan de Fransen of Italianen: '... daß Ronsard nicht viel von den Deutschen hält / daß der Marino Spott mit ihren Schrifften treibet; Doch wird von Weisen oft ein schlimmer Spruch gefällt. Wird aber Orleans und Siena Gryphen lesen' (Lohenstein 1680: 28).

In Leiden studeerde in het jaar 1666 nog een dichter uit Silezië, Hans Assmann von Abschatz (1646-1699), een vriend van Lohenstein. Ook hij volgde niet de Nederlanders maar de Italianen na. In zijn posthuum uitgegeven *Poetische Übersetzungen und Gedichte* (Leipzig - Breslau 1704) werden meest vertalingen uit het Italiaans gedrukt: 'Der Teutsch-redende Treue Schäffer Des berühmten Welschen Guarini' - een vertaling die meer bewondering genoot, dan die van Hofmannswaldau (Szyrocki 1972: 186 e.v.), 'Alexandri Adimarisi übersezte Schertz-Sonnette'. In het gedeelte 'Vermischte Gedichte' vinden we ook een gedicht getiteld 'Marini'.

Andere leden van de tweede Silezische dichterschool waren alleen een 'Restgut' (Cysarz 1936: 83). Onder hen bevond zich de zoon van Andreas Gryphius, Christian (1649-1706), die de uitgever was van de *Poetische Übersetzungen und Gedichte* van Abschatz, en Johann Christian Hallmann (1650-1716), die vooral Italiaanse poëzie vertaalde. Beiden hadden geen contacten met de Nederlanden.

De zeventiende eeuw was de Gouden Eeuw van de Noordelijke Nederlanden... Eigenlijk klopt dat niet helemaal. Aan het begin van deze eeuw tot kort na de Vrede van Münster in het jaar 1648 waren ze de grootste macht van Europa, met een buitengewone uitstralingskracht. Later begon het langzame verval. En de betekenis van de Silezische dichters liep parallel met de betekenis van de Verenigde Provinciën.

De grote Opitz, de dichters van de eerste Silezische dichterschool en ook nog Andreas Gryphius - zij werden beroemd vóór 1650 en stonden allemaal onder Nederlandse invloed. De dichters van de tweede Silezische dichterschool - eigenlijk al in de tweede helft van de zeventiende eeuw: geen Nederlandse invloed en minder dan matig van kwaliteit.

En dat klinkt nog mild, als men leest, dat Lohenstein ‘ein impotenter Dichter’ werd gevonden en het ‘Zusammenflicken aufgelesener Lappen’ bedreef (ADB 1884: 121), of dat de gedichten van Christian Gryphius ‘ohne poetischen Wert’ waren (ADB 1879: 81).

Bibliografie

- ADB 1879 *Allgemeine Deutsche Biographie*, Band 10. Leipzig 1879.
- ADB 1884 *Allgemeine Deutsche Biographie*, Band 19. Leipzig 1884.
- ADB 1894 *Allgemeine Deutsche Biographie*, Band 38. Leipzig 1894.
- Bornemann 1976 U. Bornemann, *Anlehnung und Abgrenzung*. Assen/Amsterdam 1976.
- Cysarz 1938 H. Cysarz, *Deutsches Barock in der Lyrik*. Leipzig 1936.
- Gillet 1914 J.E. Gillet, ‘De Nederlandse letterkunde in Duitschland in de zeventiende eeuw’. In: *Tijdschrift voor Nederlandsche Taal- en Letterkunde*, 33, 1914.
- Hinck 1965 W. Hinck, *Das deutsche Lustspiel des 17. und 18. Jahrhunderts und die italienische Komödie*. Stuttgart 1965.
- Hofmannswaldau 1682 Ch. Hofmann von Hofmannswaldau, *Deutsche Übersetzungen und Gedichte*. Breslau 1682.
- Jaski 1670 A. Jaski, *Magnorum quondam eruditissimorumque vivorum Epistolae ad Martinum Opitium*. Dantisci 1670.
- Köler 1655 Ch. Köler, *Laudatio Honori et Memoriae V. Cl. Martini Opitii*. Leipzig 1655.
- Lohenstein 1679 D.C. Lohenstein, *Lob-Rede Bey... Herrn Christians von Hofmannswaldaus... den 30 April Anno 1679 in Breßlau Hoch-Adelich gehaltenem Leichbegängniß*. Breslau 1679.
- Lohenstein 1680 *Blumen*, Teil: Hyacinthen. Breslau 1680.
- Oestreich 1969 G. Oestreich, *Geist und Gestalt des frühmodernen Staates*. Berlin 1969.

- Opitz 1624 M. Opitz, *Martini Opicii Teutsche Poemata* (1624), hrsg. von G. Witkowski. Halle 1902.
- Opitz 1745 Martin Opitz von Boberfeld, *Gedichte*. Erster Theil. Zürich 1745.
- Schneppen 1960 *Niederländische Universitäten und deutsches Geistesleben*. Münster 1960.
- Schönle 1968 *Deutsch-Niederländische Beziehungen in der Literatur des 17. Jahrhunderts*. Leiden 1968.
- Szyrocki 1972 M. Szyrocki, *Die deutsche Literatur von der zweiten Hälfte des 15. bis zum Ausgang des 17. Jahrhunderts*. Warszawa-Wroclaw 1972.
- Tscherning 1659 A. Tscherning, *Vnvorgreifliches Bedencken über etliche Mißbräuche in der deutschen Schreib- und Sprach-Kunst / insonderheit der edlen Poeterye*. Lübeck 1659.
- Van Ingen 1981 F. van Ingen, 'Holländisch-deutsche Wechselbeziehungen in der Literatur des 17. Jahrhunderts'. In: *Nachbarn* 26, 1981.
- Wansink 1981 H. Wansink, *Politieke wetenschappen aan de Leidse universiteit 1575 - ± 1650*. Utrecht 1981.

Wat is waarheid?

Kroniek van het proza

R.P. Meijer (Londen)

Een literatuurprijs die veel geld waard is, leidt bijna altijd tot onenigheid. Kleine bekroningen worden voor kennisgeving aangenomen maar bij de AKO-prijs nemen de critici met driftige gebaren het blad voor de mond weg. Dit jaar, het vierde jaar van de prijs, was het ook wel bar wat de jury heeft uitgehaald. Het begon al met de nominaties. Zoals elk jaar werden er zes prozawerken gekozen uit de 169 die deze keer ingezonden waren. De auteurs waren Joost Niemöller, Atte Jongstra, Louis Ferron, Frans Pointl, Christine D'haen en Gerrit Komrij. De meeste van die namen associeer je niet onmiddellijk met de literaire hoogtepunten van het afgelopen jaar. Dat is zacht gezegd. 'Het vermoeden rijst,' schreef Reinjan Mulder in *NRC Handelsblad* van 13-4-'90, 'dat de jury op een gegeven moment door een onontkoombare verveeldheid is overvallen en is gaan kiezen voor schandaal.' Koos Hageraats sprak in *De Tijd* (11-5-'90) van 'de schone schijn van een gedrochtelijke prijs' en hoopte maar dat er eens iemand kwam die hem zou weigeren. Carel Peeters noemde de nominaties ronduit onzin (*Vrij Nederland*, 7-4-'90).

De critici hadden volkomen gelijk, en wat de jury dit jaar bezielde heeft blijft een raadsel. Hoe kan iemand volhouden dat een onsamenhangend, bij elkaar geraapt, modieus boek als *Wraak!* van Joost Niemöller tot het beste van het jaar behoort? Wie zou aan *Zwarte sneeuw* van Christine D'haen of aan *De psychologie van de zwavel* van Atte Jongstra de voorkeur geven boven *Dubbelportret* van Margriet de Moor (zie *NEM* 54) of *De lichtjager* van Marja Brouwers? 'Twee valse kraaien in het koor,' zei Arnold Heumakers van de eerste twee, en voegde eraan toe dat de AKO-jury het risico liep al het vertrouwen te verliezen.

Net als in andere jaren werd er druk gespeculeerd wie van dit ongelukkige zestal de prijs in de wacht zou slepen. Ook dat is een verrassing geworden. Vrij algemeen werd aangenomen dat de prijs naar Frans Pointl zou gaan voor *De kip die over de soep* vloog (Nijgh en Van Ditmar). Het is een debuut dat bestaat uit autobiografische verhalen van een 57-jarige man uit een joodse familie in Amsterdam die een nogal geïsoleerd en tamelijk mistroostig leven leidt. Hij heeft op allerlei kantoren gewerkt, maar tot een 'carrière', zegt hij zelf, is het niet gekomen. De verhalen die hij over zijn leven schrijft, klinken soms weemoedig en soms ook bitter en hebben in de meest geslaagde delen de charme van een primitief schilderij. Vaak ook zijn ze kleurloos en gaat de eenvoud over in simpelheid. Het leek me dwaas om een boek als dit nu maar meteen uit te roepen tot het beste boek van het jaar. Dat is dan ook niet gebeurd. De prijs werd toegekend aan Louis Ferron voor *Karelische nachten* (De Bezige Bij), een opgeklopt verhaal over mythe en schijn, vriendschap en wreedheid, tegen een achtergrond van herinneringen aan de Tweede Wereldoorlog - een boek waarvan niemand begreep hoe het op het zes-

tal terecht was gekomen, laat staan waarom het de prijs moest krijgen. Dan was Gerrit Komrij een heel wat acceptabeler winnaar geweest.

Het boek van Komrij dat op de nominatie stond, was niet zijn eerste roman maar de bundel korte essays die *Humeuren en temperamenten* heet, met als ondertitel 'Een encyclopedie van het gevoel' (De Arbeiderspers). Het boek is geordend als een woordenboek en behandelt gevoelens die lopen van Aanstellerij tot Zuiverheid. Die twee vormen een mooie tegenstelling aan de uiteinden van het alfabet en daartussen liggen tientallen gevoelens waartegen Komrij zich afzet of waarmee hij zich identificeert. Het is een boek van de Komrij die we kennen: scherp, geestig, moralistisch, fantasierijk, capricieus, en dat alles op zijn eigen ietwat plechtige, gedragen toon. Een heel andere Komrij komen we tegen in zijn eerste roman *Over de bergen* (De Arbeiderspers). De verschijning van dit boek was ongeduldig afgewacht. Wat zou Komrij, de scherpe criticus, de vaak hardhandige beoordelaar van andermans feilen, zelf van een roman terechtbrengen?

Komrij woont al vijf jaar in Portugal en heeft waarschijnlijk een groot deel van zijn eigen ervaringen in de roman verwerkt. De hoofdfiguur, Pedro Sousa e Silva, keert zich af van het stadsleven in Lissabon om zich terug te trekken op het vroegere familiebezit in een afgelegen dorp. Het landgoed is omgezet in een semi-kerkelijke stichting en wordt beheerd door de priester Rodrigo. De rust die Pedro zoekt, vindt hij in het begin ook totdat er een ordeverstoorster verschijnt in de gedaante van Fernanda, een nicht van Rodrigo. Ze wil graag met Pedro trouwen, voornamelijk om haar deel van de erfenis te bestendigen, maar hij wijst haar af. Daarna loopt alles mis. Fernanda zet de dorpelingen tegen hem op en Pedro krijgt zelfs ruzie met Rodrigo. De landelijke gemeenschap die zo idyllisch en hecht leek, blijkt al evenzeer gebouwd op hebzucht en macht als de gemeenschap in de stad. Het huis waarmee Pedro eerst in een liefdesverhouding leefde, ziet hij dan als vervloekt.

De roman heeft iets merkwaardig ouderwets, iets uit de jaren dertig. Dat zit hem niet alleen in de toon die even gedragen is als in het eerder genoemde boek, maar ook in de uitvoerige, liefdevolle beschrijving van het huis, de meubels, de schilderijen en snuisterijen. De roman krijgt daardoor iets statisch. De dramatiek komt pas in het laatste kwart van het boek, als de derde persoon plaats maakt voor de eerste, maar ook dan blijft de beschrijving de overhand houden op de aktie. De kritiek heeft over het algemeen korte metten gemaakt met Komrij als romanschrijver. T. van Deel vond het boek 'verbluffend saai' (*Trouw*, 22-3-'90). 'Een matige streekroman,' zei Arnold Heumakers, die het proza kwalificeerde als 'kreupel en kleurloos' (*De Volkskrant*, 16-3-'90). Koos Hageraats had onafgebroken moeten geeuwen van verveling (*De Tijd*, 30-3-'90). Doeschka Meijning oordeelde wat positiever en had tweederde van het boek gelezen als 'een langzaam, adembenemend verhaal' (*Elsevier*, 31-3-'90). Alleen Carel Peeters vond dat alles in de roman zijn 'functionele plaats' had: 'Met *Over de bergen* bevestigt Komrij kortom zijn formaat' (*Vrij Nederland*, 17-3-'90). Wat men ook voor roman-technische bezwaren kan hebben, Komrijs roman is heel wat interessanter, beter geschreven

en sympathieker dan het boek van de prijswinnaar.

Wie het onderwerp van *De lichtjager* (De Bezige Bij), de nieuwe (derde) roman van Marja Brouwers, met een paar woorden zou moeten aanduiden, zal waarschijnlijk zeggen dat het een roman is over een mislukt huwelijk. Er zijn zeer veel mislukte huwelijken en zeer veel romanschrijvers hebben zich daarmee beziggehouden. Zoveel, dat een lezer al gauw zegt: nu maar eens wat anders (als het maar geen calvinistische jeugd is). Het boek van Marja Brouwers is gelukkig heel wat anders. Niet alleen dat ze in plaats van één mislukt huwelijk er twee geeft, haar benadering van het geval is, zo niet splinternieuw, dan toch heel ongewoon in het Nederlands. Ze geeft vier verschillende visies op haar hoofdpersoon Paul de Braak: die van zijn eerste vrouw Lea, van zijn tweede vrouw Michal, van zijn halfzuster Timna en van De Braak zelf. Het is een procédé waarmee Oscar Lewis en Lawrence Durrell prachtige resultaten hebben geboekt.

Getuigenverklaringen spreken elkaar altijd tegen, zeggen ze bij de politie, en zo is het hier ook. Ieder heeft een eigen mening, een eigen interpretatie van wat er gebeurd is en waarom het moest gebeuren. Eerst ontmoeten we de man, een Nederlandse kunsthistoricus die jarenlang docent is geweest aan een Amerikaanse universiteit en net teruggekeerd is naar Nederland. Hij is teleurgesteld in zijn carrière en mislukt in zijn huwelijken, en van zijn plan om in Nederland als kunstcriticus te gaan werken komt ook niets terecht. Hij ligt overhoop met alles en iedereen en ziet het als zijn noodlot dat het zoeken naar het licht hem alleen naar de duisternis brengt.

In het beeld dat de twee ex-vrouwen van hem geven blijft weinig over van de zoeker naar het licht. Lea is het rustigst. Ze kan zijn heerszucht en drankzucht niet verdragen, evenmin als zijn warhoofdigheid, maar ze heeft wel medelijden met hem. Michal, een negermeisje dat bij De Braak had gestudeerd, is veel heftiger in haar aanval. Hij heeft haar willen vermoorden, zegt ze, en had er zich al een loden pijp voor aangeschaft. Nee, zegt De Braak, zij heeft hem willen vermoorden. Het is maar zelden dat de getuigenverklaringen in dit boek elkaar steunen. Meestal staan ze lijnrecht tegenover elkaar. Vaak zal het een kwestie van verkeerde waarneming zijn geweest, maar in het geval van de loden pijp is er duidelijk een die liegt. Wie? Daar geeft Brouwers geen antwoord op. Welke visie komt het dichtst bij de waarheid? Dan zouden we eerst moeten weten wat de waarheid is, en de teneur van het boek is dat er geen absolute waarheid bestaat. Dat wordt geïllustreerd met twee historische gebeurtenissen die De Braak op zijn computer uitwerkt: een ingewikkelde moordzaak in de Verenigde Staten en de zaak-Weinreb. Wat was daar de waarheid en wat was de leugen? De conclusie moet zijn dat er in beide gevallen 'onoplosbare twijfel' bestond.

Het boek van Marja Brouwers is intelligent en erudiet. Het ontwikkelt zich langzaam en neemt alle tijd om te laten zien dat in het leven van Paul de Braak de waarheid niet bestaat, of in elk geval niet meer is te achterhalen. Voor het laatste hoofdstuk heeft Brouwers een mooie troef achter de hand gehouden. Michal komt naar Nederland, zoekt Lea

op, en zo worden de twee vrouwen met elkaar geconfronteerd. Lea is stomverbaasd een zwarte vrouw op de stoep te zien staan, en haar eerste indruk is er een van 'steenharde trots', van iemand die je aankijkt 'met ogen als verkoolde houtspaanders' (ik zou niet zo gauw weten wat ik me daarbij moet voorstellen). Michal ziet een vrouw die in niets lijkt op het beeld dat De Braak van haar heeft opgehangen. Ze ziet een glimlachje dat hem woedend moet hebben gemaakt en een gezicht 'als een windstil watervlak'. Als je die indrukken vergelijkt met de visie van De Braak op de twee vrouwen, blijft de waarheid even ongrijpbaar als zij al was.

De lichtjager is een groot opgezette roman die niet helemaal groots wordt. Voor een deel ligt dat aan de stijl die over het geheel te droog is om de lezer echt mee te kunnen slepen. Af en toe laat Brouwers zich verleiden tot stilistische spitsvondigheden die een erg gezochte indruk maken. De verkoolde houtspaanders noemde ik al, en zo zijn er veel meer. Er is iemand met een accent 'als een slechtgepoetst geweer' en iemand die voelt dat 'een taalwolk dreigend uit haar op steeg'. T. van Deel, die in *Trouw* van 19-4-'90 het boek zeer terecht een imposante roman noemde, vond dat Brouwers' zinnen door de beeldspraak een eigenaardige bekoring kregen. Ook Carel Peeters roemde de stijl: 'aangenaam gespierd, met de duidelijke bedoeling om niet op kinderachtige manier pregnant te zijn' (*Vrij Nederland*, 24-3-'90). Ik verschil daarin van mening en geloof stellig dat die vaak onduidelijke beelden de stijl niet ten goede zijn gekomen. Mijn tweede bezwaar brengt me in tegenspraak met Koos Hageraats die in *De Tijd* van 6-4-'90 schreef dat het de grote verdienste van Marja Brouwers is dat je tot aan het einde in de hoofdfiguur geïnteresseerd blijft. Ondanks het buitengewoon knap toegepaste procédé begon mijn belangstelling voor het fenomeen Paul de Braak langzamerhand te tanen. Hoe je het ook draait, hij blijft een warhoofdig, paranoïde, zichzelf overschattend mannetje dat zelfs bij de hevigste uitbarstingen iets miezerigs houdt in plaats van werkelijk tragisch te worden. Maar een verschil van mening over het hoge peil van *De lichtjager* bestond er in de kritiek niet.

Ook in *Stella Klein*, de eerste roman van Hermine de Graaf, die al drie bundels verhalen en een novelle op haar naam heeft, speelt de waarheid een grote rol, zij het heel anders dan in het boek van Marja Brouwers. Stella's probleem is niet dat de waarheid onkenbaar is maar dat er zoveel gelogen wordt. Zelf doet ze daar als kind dapper aan mee om niet nog meer uit de toon te vallen dan ze toch al doet. Wel is ze vaak bang dat een gelogen verhaal ineens de waarheid zal worden. In het gezin waar de leugens aan de lopende band gefabriceerd worden, zitten Stella en haar zuster Juliane, haar broer Benno en de ouders erg dicht op elkaar. Een 'kluwengezin' noemt hun huispsychiater het. Zodra ze kan breekt Stella eruit en trouwt eerst met een oudere leraar, Wouter, en later met de psychiater Vincent Klein met wie ze op school al bevriend was. Het uitbannen van de leugens blijft een hele opgave en de laatste zin van het boek luidt: 'Van alle mogelijkheden lijkt de waarheid spreken nog de beste, maar als er iets is waarop niemand me heeft voorbereid, dan is dat tot het laatst toe eerlijk blijven'.

Uit dit boek, hoe boeiend het ook is, blijkt dat Hermine de Graaf zich toch meer thuis voelt bij verhalen dan bij een roman. Er zijn allerlei hoofdstukken die zich laten lezen als volkomen op zichzelf staand. Het verhaal over de Oostenrijkse verdediger van Hitler is daar een van, evenals dat over de verhuizing van een groep geestelijk gehandicapten. De vele herhalingsmotieven, die duidelijk bedoeld zijn om een eenheid tot stand te brengen, bereiken dat doel niet helemaal. De vader van Stella, conrector van een gymnasium, gaat met vervroegd pensioen omdat hij ervan wordt verdacht zijn dochter Juliane de gelegenheid te hebben gegeven om haar examenwerk te verbeteren. Later geeft Wouter Stella inzage in de examenopgaven van haar klas. Een dergelijk spiegelbeeld is te opvallend om echt functioneel te kunnen zijn. Net als in het geval van de vader, die zich na zijn pensionering ontwikkelt tot een gevierd schilder, heeft de fraude van Stella en Wouter verstrekkende gevolgen. Wouter verwacht nogal wat terug voor zijn hulp en Stella vindt het moeilijk te weigeren. Het komt tot een huwelijk, dat dus als zoveel in dit boek, gebaseerd is op bedrog en leugens.

Door het inlassen van een vertelster die heel dicht bij Stella staat maar zich op de beslissende ogenblikken van haar distantieert - 'het liefst zou ik haar vijf minuten onder water willen houden' - geeft Hermine de Graaf de roman een wisselend perspectief dat typerend is voor de afstandelijke manier waarop ze haar personages benadert. In *Stella Klein* zowel als in *De lichtjager* speelt de tekstverwerker een niet onaanzienlijke rol in het vertelproces. 'Eén druk op de cursor,' zegt de vertelster in *Stella Klein*, 'en haar leven is voorgoed uitgewist'. In het literaire spel van de verbeelding lijkt me voor de tekstverwerker een roemrijke toekomst weggelegd. Wat is er mooier dan een ding dat alles opneemt en onthoudt als je op de goede toetsen drukt en waaruit je met één vingerbeweging alles weer kunt laten verdwijnen.

De wat fragmentarische opbouw van het boek van Hermine de Graaf is de kritiek niet ontgaan. De een vindt het een bezwaar, de ander niet. Frans de Rover spreekt wel van episoden en zelfs van brokstukken maar verbindt daar geen oordeel aan. (*Vrij Nederland*, 17-3-'90). Het 'technisch-literair spel van afstand en identificatie' vindt hij 'meesterlijk' en hij ziet *Stella Klein* als 'het voorlopige hoogtepunt' in het werk van Hermine de Graaf. Koos Hageraats zag het fragmentarische wel degelijk als een tekortkoming en stelde dat in het geval van deze roman het geheel nauwelijks meer was dan de som van de delen (*De Tijd*, 23-3-'90). Arnold Heumakers was het daarmee eens: 'De roman maakt een uitgesproken versnipperde indruk. En bij verscheidene episoden vraag ik me af wat de vertelde gebeurtenissen nu precies in het leven van Stella Klein te betekenen hebben' (*De Volkskrant*, 9-3-'90). Als de waarheid al bestaat, denk ik dat de laatste twee die het dichtst benaderen, ook al heb ik in laatste instantie waarschijnlijk meer waardering voor het boek dan zij. Maar bij alle meningsverschillen die er tussen critici kunnen bestaan, zou het me verbazen als niet ieder ervan overtuigd was dat niet alleen Gerrit Komrij maar ook Hermine de Graaf en Marja Brouwers meer recht hadden op de AKO-prijs dan degene die hem nu heeft gekregen.

Het gidsland en zijn boze buitenwereld

Kees Snoek (v.h. Jakarta)

De geschiedenis van de joden in Nederland is een onderbelicht onderdeel van de vaderlandse geschiedenis. De instelling van het Joods Historisch Museum in Amsterdam heeft de joodse bevolking van Nederland een duidelijk centrum verschaft dat kan inspireren tot onderzoek. Dit schijnt ook goed op gang te komen, getuige twee in 1989 verschenen boeken. Het eerste is een studie van R.G. Fuks-Mansfeld over *De Sefardim in Amsterdam tot 1795. Aspecten van een joodse minderheid in een Hollandse stad* (Uitgeverij Verloren, f 30, -). Het tweede is een wel heel bijzondere 'reisgids', die bij Querido het licht zag: *Joods Nederland. Een cultuurhistorische verkenning* (310 pp., f 59,50). De conservator van het Joods Historisch Museum heeft het van een voorwoord voorzien. De auteurs van dit kloeke en rijk geïllustreerde boek, Jan Stoutenbeek en Paul Vigeveno, hebben nagegaan wat er in Nederland nog rest aan joods cultuurgoed. Maar het is geen kille registratie die hun voor ogen stond. In hun inleiding geven zij aan, dat zij een zo breed mogelijk beeld wilden schetsen. In die opzet zijn zij volledig geslaagd: door de aard van het onderwerp alleen al kon *Joods Nederland* geen pittoreske beeldenverzameling worden volgens een of ander 'Ontdek je plekje'-procédé. Elke overgebleven synagoge, elk gebouw waar joodse herinneringen aan vast zitten, vertelt zijn verhaal, een verhaal dat uitloopt op de massale verdelging van joden door nazi-Duitsland.

Oorlogsmonumenten en joodse begraafplaatsen zijn daar de meest specifieke getuigen van. In het nauwelijks gevarieerde verhaal van de gebeurtenissen in oorlogstijd, op telkens andere plaatsen, vertoont *Joods Nederland* een dwingend ritme, dat de lezer in staat stelt de immense droefenis om de ontstane leegte mee te voelen. Van de ruim 140.000 joden die er in 1940 woonden zijn er ongeveer 110.000 afgevoerd en vermoord.

Stoutenbeek en Vigeveno laten in hun inleiding en in de uitvoerige tekst bij de afbeeldingen ook zien hoe de joden in de loop der tijd door de Nederlandse overheden zijn behandeld. Dat varieert nogal. De Sefardische joden (uit het Middellandse Zee-gebied) waren in de Republiek welkom, omdat men voordeel verwachtte van hun internationale handelscontacten. De arme Asjkenaziem (uit Midden- en Oost-Europa) waren veel minder welkom. Nederland was na de Unie van Utrecht (1579) wel een uniek toevluchtsoord voor om hun geloof vervolgden, maar men bleef de joden zien als vreemdelingen. Daardoor kwamen zij bijvoorbeeld niet in aanmerking voor armenzorg. Na de burgerlijke gelijkstelling van 1796 nam de assimilatie toe, voornamelijk van een kleine elite die zich aansloot bij de liberale zuil. Het joodse proletariaat, dat noch bij de joodse elite noch bij de orthodoxie aansluiting vond, kwam binnen de socialistische beweging tot emancipatie. De doorbraak vond plaats in de diamantindustrie, met de oprichting van de Algemene Nederlandse Diamantwerkers Bond, één van de eerste Nederlandse vak-

bonden. Toch bleven de joden een uiterst kwetsbare bevolkingsgroep, de vermeende en schromelijk overschatte rijkdommen van de Sefardiem ten spijt. Aan de vooravond van de tweede wereldoorlog behoorden de joden in Den Haag en Utrecht tot de financieel zwaksten van de stad.

Een belangrijke mededeling is dat er relatief meer joden in het verzet hebben gezeten dan niet-joden. Schril steekt daartegen af de medewerking die de uit joden bestaande Joodse Raad dikwijls heeft verleend aan de plannen van de bezetters. In Utrecht verkondigde de voorzitter van de Joodse Raad: 'Meldt U met lepel, rugzak en deken op het Maliebaanstation; U hoeft niet bang te zijn, U gaat alleen naar een werkkamp. U hoeft niets te vrezen, als U in Onze Lieve Heer gelooft.' In Enschede echter had men in textielfabrikant Menko een alerte voorzitter: dankzij zijn actieve onderduikbeleid zijn er van de 1350 joden in Enschede 500 gered.

Na de oorlog is er alleen in enkele grote steden nog sprake van een joods cultureel leven, met name in Mokum ofwel Amsterdam. In Amsterdam zijn de meeste joodse neringen te vinden, zoals een winkel met kosjere bonbons en een zuurwarenhandel. Wie *Joods Nederland* heeft gelezen zal allerlei bekende plekken voortaan met andere ogen zien. De auteurs hanteren een sobere stijl die de details voor zichzelf doet spreken. Jammer is alleen dat er achterin geen lijstje is opgenomen van jiddische woorden. In de tekst zijn deze niet altijd verklaard.

Geeft *Joods Nederlands* óók een zijdelingse visie op de autochtone Nederlandse cultuur, in *Regenten, rebellen en reformatoren* wordt deze aan een diepgravend onderzoek onderworpen. De auteur van dit 356 pagina's tellende boek (bij Uitgeverij Contact, f49,90) is Ernest Zahn, een Nederlander die in Tsjechoslowakije is geboren, in Zwitserland en de Verenigde Staten heeft gestudeerd en in Engeland gewerkt. Van 1963 tot 1981 was hij hoogleraar in de economische sociologie in Amsterdam. Zijn internationale ervaring en sociologische scholing hebben een bijzonder stempel gedrukt op zijn boek. Oorspronkelijk heeft Zahn het voor een Duits publiek geschreven (*Das unbekante Holland*, 1984); in deze Nederlandse versie heeft hij ook de jaren tachtig verwerkt en de tekst gekruid met enige polemische stellingen. Zahn ziet de Nederlandse samenleving als doordeesemd van predikaties en levensbeschouwelijke standpunten, tot op de dag van vandaag toe. Aan het begrip 'deconfessionalisering' heeft hij geen boodschap: alle stromingen in Nederland, al dan niet christelijk, zijn confessioneel van karakter. Deel IV van zijn studie heet 'De jaren zestig en zeventig: van het hemelse heil naar de aardse gerechtigheid'. De geloofsinhouden zijn gesecculariseerd, maar het gaat nog steeds om principiële overtuigingen, om zaken die volgens de ideologie van de verzuiling respect dienen te oogsten van andersdenkenden.

Een belangrijk leidmotief in Zahns boek is de opvatting, dat er in Nederland als gevolg van deze confessionele mentaliteit een tekort is aan objectief onderzoek en wetenschappelijke kritiek. Men stelt immers geen beginselen ter discussie (p. 19). De geloofwaardigheid van de houding telt, niet de houdbaarheid van de stellingen (p. 35). Daarom is

het politieke leven dikwijls zo provinciaal van aard (p. 57). Nederland heeft geen vaktheologen van internationale naam, geen autonome wereldse cultuurkritiek, geen puur literaire, artistieke en wijsgerige intellectuele wereld, geen grote filosofische traditie, geen enkele linkse theoreticus van formaat (p. 110-111); de sociale en politieke wetenschappen kwamen in Nederland pas laat tot ontwikkeling, er is een tekort aan theorie, er ontbreekt een hanteerbare intellectuele taal (p. 176), aan de internationale vakliteratuur over massacommunicatie is geen bijdrage van betekenis geleverd (p. 187), het ontbreekt de Nederlandse politici in het algemeen aan stevige en inspirerende ideeën (p. 196), studiecmissies zijn meestal overlegorganen, geen puur wetenschappelijke studiegroepen (p. 228), Nederlandse wetenschappelijke publikaties worden niet aan een internationale norm getoetst, wat inhuldiging van middelmatigheid in de hand werkt (p. 240), in Nederland werd het welzijnsbegrip een ethisch, maatschappijkritisch en ideologisch getint postulaat, terwijl in andere landen ‘quality of life’ een *onderzoeksbegrip* werd. Kortom, Zahn ziet Nederland nog steeds als een domineesland, waar de intellectuelen gedoemd zijn onmondig te blijven (p. 228).

In Nederland is men van oudsher meer georiënteerd op recht dan op macht. Dit hangt samen met het feit dat het feodalisme er nooit sterk is geweest. De staat heeft voor Nederlanders slechts een instrumentele rol en er is geen land waar het Parlement zo belangrijk is als in Nederland. De ‘calvinistische strijdvaardigheid en stijfhoofdigheid’ en de diepgewortelde democratie hebben geleid tot een *overlegcultuur*. Maar ook de *plangedachte* kwam al vroeg tot ontwikkeling, waarschijnlijk als gevolg van de noodzaak om de natuur te bedwingen. Het geloof in de ‘maakbaarheid’ van de samenleving ziet Zahn in het licht van de traditie die met bedijkingen en inpolderingen zijn aanvang nam. *Beleid* is het toverwoord van Nederlandse politici, en het publiek let vooral op de *houding* van de beleidsmakers: ‘Wanneer het om ernstige zaken gaat, ziet men graag dat de politici zich bezorgd tonen. De reactie: “daar maak ik mij grote zorgen over” als antwoord op de vraag van een interviewer doet het altijd goed’ (p. 194). Nederland is een land van gespreksgroepen op televisie, niet een land waar een intellectuele elite de toon aangeeft.

Er schuilt veel waars in Zahns kritiek, maar in de trits regenten, rebellen en reformatoren ligt de nadruk wel erg op de laatste. Zahn laat alle rebelle opgaan in de reformatorische habitus van de Nederlander. Bovendien ziet hij voorbij aan de betekenis van de technologische ontwikkeling, die meer dan welke rebelle ook de Nederlandse samenleving heeft ‘ontzuild’. Verder is het belangrijk te constateren, dat de Nederlandse intellectuele elite zich voornamelijk heeft geuit in polemiek, door Zahn afgedaan als ‘een erfgoed uit de geloofsstrijd’ (p. 135), maar die daarom niet minder ideeënrijk hoeft te zijn. Van Multatuli noemt Zahn diens ‘protestroman’ *Max Havelaar*, niet zijn *Ideën*. Hij citeert Ter Braak, maar zwijgt over zijn betekenis. Er is heel wat in te brengen tegen de huidige columnistencultuur, maar is een elitair instituut als de Académie Française dan zoveel inspirerder? Zahn ontzegt Louis Couperus diens plaats in de wereldliteratuur. Desalniettemin blijft Couperus

een van onze meest vertaalde auteurs, wiens *Boeken der kleine zielen* door Katherine Mansfield zijn bejubeld. Dat Nederland nooit ‘het kunstenaarsleven van de bohème met zijn flaneurs en estheten’ zou hebben gekend, lijkt me overdreven.

Interessant is Zahns beschouwing over Abraham Kuyper, die hij ziet als de grondlegger van de levensbeschouwelijke ‘invalshoeken’ voor de benadering van alle maatschappelijke thema's. Na Troelstra's ‘historische vergissing’ bij het uitroepen van de revolutie te hebben behandeld, verwondert Zahn zich dat Pieter Jelles toch een gerespecteerd ‘erflater der beschaving’ kon worden - in tegenstelling tot figuren als Rosa Luxemburg, Karl en Wilhelm Liebknecht, Karl Kautsky en August Bebel in Duitsland die door veel conservatieve Duitsers nog steeds als vijanden van het vaderland worden beschouwd. Hiermee wil Zahn kennelijk demonstreren dat het machtsdenken in Duitsland veel sterker heerst dan in Nederland, maar hij verzuimt erbij te vermelden dat als gevolg van deze mislukte ‘staatsgreep’ de SDAP gedurende het hele interbellum werd gewantrouwd en geen deel van de macht kreeg toebedeeld. Ook in Nederland draait alles uiteindelijk toch om de macht! Een aardige opmerking is dat hoge ambtenaren in Nederland altijd ‘slechts raadsliden (waren), dat wil zeggen lid van een raad, nooit zelf een “raad”, zoals dat in Duitse of Oostenrijkse titels als *Regierungsrat*, *Ministerialrat* of *Hofrat* nog steeds tot uitdrukking komt’ (p. 32). Nu bestaat hier wel een uitzondering op: het Nederlandse woord ‘Ambassaderaad’ heeft ook betrekking op slechts één persoon; op dit gegeven doorredenerend, zouden we kunnen zeggen dat in de Buitenlandse Dienst van Nederland de verhoudingen gewoonlijk wat autoritairder zijn dan in de binnenlandse ambtenarij.

Dat Zahn het kortstondige optreden van de Kabouters in de Amsterdamse gemeenteraad vergelijkt met dat van de straatfiguur ‘Hadjememaar’ in de jaren dertig (p. 213) vind ik ongepast: de Kabouters bezaten een duidelijke ideologie, die haar sporen heeft nagelaten in het Nederlandse milieubeleid.

In deel II, over de receptie van Nederland door Duitse scribenten, betreedt Zahn vrij onbekend terrein. Ook met het oog op het Verenigd Europa waar we op afsteveneren is het leerzaam te vernemen, welke denkbeelden er in de loop der tijden in Duitsland hebben gecirculeerd over het kleine buurland. Dat alleen vakhistorici kennis hebben van het werk van ‘Nederlandkundigen’ als Heinrich von Treitschke, Friedrich Schiller, Ludolf Wienbarg en Hermann graaf Keyserling is inderdaad te betreuren. Keyserling verweet Nederland, dat het geen seigneuriaal en heroïek leven kende en geen adellijk nationaal ideaal bezat. Zahn voegt hier waarschuwend aan toe, dat Keyserling in Duitse lexica voor filosofie nog steeds geldt als een ‘veelzijdig filosoof met grote interesse in de mensheid’ (p. 96).

Regenten, rebellen en reformatoren eindigt verrassend met een positieve beoordeling van Nederland als ‘gidsland’, als een land dat in de ‘transnationale betrekkingen’ een belangrijke rol kan spelen. Deze rol legt Zahn niet in handen van de staat, zij is voorbehouden aan *personen*, dat wil zeggen Nederlanders die uitmunten door hun vermogen tot prak-

tisch en zakelijk denken en hun neiging tot dwarsliggen. Nederland is een ‘oude, solide democratie’ met een ‘tolerante, niet-autoritaire burgerij’ en een ‘rijke, genuanceerde cultuur van het gewone, alledaagse leven’: zo klinkt het positieve slotoordeel van Zahn. Geen reden echter om het boek daarna blasé dicht te slaan: er is inmiddels veel gezegd dat prikkelt tot nader onderzoek, tegenspraak of aanvulling. Slechts daarmee bewijst men de auteur een goede dienst.

In *De wond'ren werden woord en dreven verder. Honderd jaar informatie in Nederland. 1889-1989* (Kluwer, Deventer 1989, 320 pp., f45,00) geeft Jan Blokker een schets van de ontwikkeling van de gedrukte media. Radio en televisie worden betrekkelijk buiten beschouwing gelaten, wat niet valt af te leiden uit de ondertitel van dit buitengewoon fraai verzorgde boekwerk. Achtereenvolgens behandelt Blokker de samenleving, de typografen, de branche, de boodschappers en de lezers. In een heldere en prettig leesbare stijl schetst hij hoe langzamerhand de Nederlandse samenleving werd opengebrouwen door de vloed van informatie. Typerend voor Nederland acht hij het ‘Nog bij Moeder Thuis’-gevoel: de neiging de boze buitenwereld zo lang mogelijk buiten te houden door zich over te geven aan de nostalgie naar vroeger, toen alles nog vertrouwd was. De revolutionaire technologie moest echter uiteindelijk wel leiden tot gedrags- en mentaliteitsveranderingen. Toch was de krant tot diep in de twintigste eeuw minder bron van informatie als wel middel om de lezer te beïnvloeden. De calvinistische aard van het Nederlandse volk bleek in de ‘kanselredenaarsbehoefte’: ‘De boodschappen kregen elk hun eigen doel en richting: ze moesten de diverse achterbannen van pappenheimers, zieltjes, schaapjes, kleine luyden en verworpenen der aarde zo dicht mogelijk bij de les en zo zuiver mogelijk in de leer houden’ (p. 190). Vooral de kleine luyden van Kuyper waren weinig nieuwsgierig naar de boze buitenwereld, waaruit ‘angstig veel dreigde [...] binnen te sijpelen’.

De verzuiling heeft nog betrekkelijk lang stand gehouden, ondanks de zogenaamde pluriformiteit van de pers. Dat deze een fictie is, acht Blokker bewezen door ‘het taaie verlangen naar “de krant in de bus”.’ Toch was de ontzuiling onvermijdelijk. De belangrijkste ontzuilde factoren zijn de reclame en de televisie. Pas de televisie brak het beschotwerk helemaal open. Het gedrukte woord kreeg relatief minder invloed dan vroeger. In de moderne ontzuilde maatschappij heeft de consument het voor het zeggen. De zuilen hebben hun betekenis verloren, tegenwoordig is er sprake van ‘honderden telkens wisselende doelgroepen’. Blokkers geanimeerde betoog over de pers doet eigenlijk verlangen naar een ander boek van zijn hand, over de geschiedenis van radio en televisie. *De wond'ren werden woord en dreven verder* krijgt een extra dimensie door de talloze prachtige en uitstekend bij de tekst aansluitende illustraties. Deze werden bijeengebracht door Clara Brinkgreve en Hester Lenstra, terwijl Kees Nieuwenhuijzen het boek heeft vormgegeven.

Zahn klaagde over het gebrek aan Nederlandse literatuur over massacommunicatie. Het lijkt erop alsof hij op zijn wenken wordt bediend, want in 1989 verscheen het *Jaarboek Mediageschiedenis 1*, een uitgave van de Stichting Mediageschiedenis (278 pp., f 29,90). In dit eerste

jaarboek zijn elf artikelen afgedrukt over aspecten van de geschiedenis van de audiovisuele media in Nederland. Ze worden voorafgegaan door een inleidend essay van A.F. Manning (hoogleraar Nieuwste Geschiedenis in Nijmegen) over de betekenis van omroepgeschiedenis voor cultuur- en maatschappijgeschiedenis. Ik noteer één prikkelende uitspraak: ‘Het negentiende-eeuwse en ook het twintigste-eeuwse publiek las en leest veel minder dan sociologen en historici meestal denken: de meeste mensen luisteren en kijken’ (p. 17). De artikelen zijn wisselend van niveau en leesbaarheid. Boeiend is de reconstructie van de avonturen van Mijntje en Trijntje: drie stomme films waarvan er slechts één bewaard is gebleven. In een zeer lezenswaardig artikel van Ansjie van Beusekom komen ‘Opvattingen over film en filmkunst in Nederland (1918-1927)’ ter sprake, en daarmee ook de tegenstribbelende Huizinga (die bang was voor Amerikaanse massaproductie en nivellerende tendenzen), Theo van Doesburg (die de filmtechniek integreerde in zijn ideeën over Nieuwe Beelding), Jordaan (die een brug sloeg tussen de bioscoop en de intellectuelen) en Menno ter Braak (die er een tamelijk reactionaire filmtheorie op na hield, ‘gestoeld op Kant's metafysische esthetica’).

In twee andere artikelen wordt ingegaan op de strijd om een nationale omroep waar onder andere de in 1916 opgerichte Nederlandsche Vereeniging voor Radiotelegrafie (NVVR) zich sterk voor maakte. In 1926 was de rol van de NVVR al uitgespeeld. Willem Vogt nam de fakkel over. In ‘De ballade van de bolhoed’ beschrijft Huub Wijffjes de teloorgang van Vogts ideaal. Dat hij er niet in slaagde de AVRO geaccepteerd te krijgen als nationale omroep op neutrale grondslag, lag ten dele aan de ‘alles of niets’-houding van Vogt zelf. De verhoudingen met de politiek verslechterden toen de omroepstrijd in *De Telegraaf* op de spits werd gedreven. In 1930 viel het doek over de kansen van een nationale omroep, toen door het Zendtijdenbesluit van minister Reymer de AVRO van een super-omroep werd teruggebracht tot een in aantal zendingen gelijkwaardige partner van KRO, NCRV en VARA. Vogt had zijn persoonlijke ambities gesublimeerd in zijn strijd voor een nationale omroep, die tot zijn dood toe (in 1973) een obsessie voor hem bleef.

Nu het omroepbestel wankelt als gevolg van de opdringende commercie, lijkt de tijd gekomen om de geschiedenis van radio en televisie in kaart te brengen. Het *Jaarboek Mediageschiedenis* is een gelukkig initiatief daartoe. Het is een handzaam boekje; de foto's komen op het enigszins glanzende papier goed uit. Enkele van de schrijvers hebben in hun floppies echter veel typefouten laten zitten.

Noord en Zuid in de kijker. Nadere kennismaking met Nederland en Vlaanderen van Jean-Luc Leterme glimt me wat al te erg, in de tropen zouden de bladen zeker na enige tijd aan elkaar gaan plakken. Het boekje is in 1989 verschenen bij De Boeck Wesmael in Brussel (74 pp. voor 350 Bfr.) en is bestemd voor franstalige studenten die al vrij goed met het Nederlands vertrouwd zijn. Het beoogde doel is drievoudig: in een vrij algemene informatiebehoefte voorzien, een relatief gangbare woordenschat en idioom aan te bieden en stof te leveren voor gebruik ‘in het kader van groeps gesprekken, werkcolleges, veldwerk, voordrachten e.d.’.

Voor het derde doel is wel enige creativiteit van de docent vereist, want de stof wordt nogal droog, louter informatief, gepresenteerd. Een aardig aspect van het boekje is dat België en Nederland vergelijkenderwijs worden opgevoerd. Achtereenvolgens komen de volgende onderwerpen aan de orde: toeristisch portret van Nederland en Vlaanderen, schets van het politieke leven in België en Nederland, profiel van de mentaliteit in Noord en Zuid, Nederland in close-up, de Nederlandse taal, het medialandschap in Nederland en Vlaanderen en panorama van zes eeuwen schilderkunst in Vlaanderen en Nederland.

Het 'Profiel van mentaliteit in Noord en Zuid' is het meest levendige hoofdstuk. De schrijver geeft blijk van een onbevangen en nuchtere visie op de verschillen tussen Noord en Zuid. Enkele formuleringen doen wat simplistisch aan, bijvoorbeeld wanneer de in België en Nederland 'gevoerde politiek' kortweg wordt aangeduid als: 'bezuinigingspolitiek'. Soms wordt er ook slordig geformuleerd: 'Deze benarde toestand bracht de *Vlaamse Beweging* voort, die voor het rechten van de taal (de zgn. taalstrijd), voor de emancipatie van het volk en de culturele identiteit ijverde' (p. 43). 'Het Friese particularisme uit zich bijvoorbeeld in het behoud van de Friese taal en heeft niets te maken met de taalstrijd in België' (p. 22). 'Nogal wiedenis', denk ik dan. De weergave van de 'kleur' van Nederlandse bladen heeft dikwijls iets willekeurigs, zo ook hier. *NRC-Handelsblad* wordt geëtiketteerd als 'centrum-rechts (voorheen liberaal)', *De Telegraaf* heet '± conservatief' te zijn, terwijl *Elsevier* doorgaat voor 'centristisch (voorheen liberaal)'. De karakterisering van de omroeporganisaties is beter gelukt, omdat Leterme hier kiest voor het schetsen van hun aanbod.

Voor het doel waarvoor het boekje is gemaakt is het goed bruikbaar. Wat mij nu benieuwt, is hoeveel franstalige studenten van het Nederlands (in middelbaar en hoger onderwijs) er zijn, in België en Frankrijk. Het woord vooraf/préface geeft daar geen uitsluitsel over.

Boekbesprekingen en aankondigingen

Jozef Van Haver, *Noorderman & Zuiderman. Het taalverdriet van Vlaanderen*. Tielt, Lannoo, 1989. 111 blz. Bfr. 350. ISBN 90 209 1686 6.

Dit boekje over het Nederlands in Vlaanderen verwijst in zijn ondertitel naar de magistrale roman van Hugo Claus *Het verdriet van België*. Komen we daar het Vlaamse Nederlands *in vivo* tegen, in de levende - zij het literaire - werkelijkheid, professor Van Haver bestudeert dat Nederlands *in vitro*: hij stopt het in een reageerbuisje en houdt het tegen het licht.

Daarmee wil niet gezegd zijn dat *Noorderman & Zuiderman* een geleerd, droog en ontoegankelijk boek is. Integendeel. Het is beknopt - een voordeel voor wie haast heeft (en dat zijn er velen) -, en het is door zijn opzet, stijl en uiterlijke verzorging prettig leesbaar - een voordeel voor iedereen -. Het heeft nóg een voordeel voor iedereen: het is niet eenzijdig; daarover aanstonds meer.

De bedoeling van de auteur is 'te proberen iets meer inzicht te geven in de taal van de Vlamingen' (9). Daartoe geeft hij in het eerste hoofdstuk een kort overzicht van de ontwikkelingsgang van de Nederlandse taal, introduceert hij in het tweede het 'Zuidnederlands' als verschillend van het taalgebruik in Nederland, en gaat hij vervolgens nader op de verschillen in.

Hij wijdt één kort hoofdstuk aan de uitspraak, één paragraaf aan de grammatica en twee paragrafen aan zaken die met de spelling te maken hebben. De rest van het boek gaat hoofdzakelijk over de woordenschat. De aandacht die aan de verschillende taalniveaus besteed wordt, is dus nogal ongelijk verdeeld, maar vanuit communicatief standpunt is dat ongetwijfeld verantwoord. Uitspraak- en grammaticale verschillen tussen Noord en Zuid veroorzaken immers zelden of nooit echte communicatiestoornissen; lexicale verschillen doen dat soms wel. Bovendien heeft de auteur op het gebied van de woordenschat de meeste ervaring: zoals hij op blz. 48 mededeelt heeft hij meegewerkt aan het *Van Dale Handwoordenboek Hedendaags Nederlands* 'voor het zogenoemde Zuidnederlands'.

In *Noorderman & Zuiderman* beschrijft hij die taalvariëteit niet alleen, hij gaat ook voortdurend in op wat zowel de Nederlanders als de Vlamingen zelf van dat Zuidnederlands vinden. Zowel het een als het ander doet hij, voorzover ik dat kan beoordelen, heel goed. Uiteraard is detailkritiek mogelijk. Als Nederlander heb ik niet de pretentie alles te weten van het Zuidnederlands en daarom durf ik ook wel te zeggen dat Van Haver niet alle finesses van het Noordnederlands kent. Op blz. 93 kritiseert hij het door elkaar gebruiken van *u* en *jouw* in een Vlaamse huwelijksaankondiging, maar hij had - in aansluiting op de vlak daarvoor behandelde 'stilistische schakeringen' (92) - zeker ook moeten wijzen op het merkwaardige spreektaalige *mekaar* in dezelfde tekst, dat geen Nederlander (behalve P.C. Paardekooper) ooit schrijft, tenzij hij een bijzonder

effect nastreeft. Ik noem dit ‘merkwaardig’, omdat dat woord in het Noordnederlands meestal een negatieve connotatie heeft (‘vreemd’, ‘raar’); door *merkwaardig* op blz. 17 voorzover ik zie in neutrale tot positieve zin te gebruiken (‘opmerkelijk’) zet de auteur veel Nederlanders ‘op het verkeerde been’.

Een algemener en daarom belangrijker bezwaar dat ik tegen Van Havers uiteenzettingen heb, is dat hij - zoals veel Vlamingen die over dit onderwerp spreken en schrijven - zich meermalen afzet tegen Noordnederlands (vooral Randstedelijk) taalgebruik dat niet ‘exemplarisch’ is; ik bedoel: niet representatief voor wat als goed Nederlands beschouwd kan worden, en (dus) niet als voorbeeld ter navolging te nemen. Eén groep voorbeelden zijn de op blz. 38 genoemde uitspraakverschijnselen (‘mojgen’ voor ‘morgen’, ‘chrou’ voor ‘groot’, ‘de maskes’ voor ‘Damascus’), maar er komen er in het boekje meer voor. Niet alle Nederlanders spreken nu eenmaal ‘goed’ Nederlands, en wie het doet, doet het niet altijd.

De centrale vraag in verband met de verschillen tussen Noord- en Zuidnederlands is, in hoeverre het (Standaard-)Nederlands van Nederland voor Vlaanderen überhaupt een ‘voorbeeld ter navolging’ moet zijn. Anders gezegd: mag de Vlaming die standaardtaal wil spreken, alleen taalelementen gebruiken die ook in Nederland als standaardtalig bekend zijn, of is er ruimte voor een zuidelijke variëteit van de Nederlandse standaardtaal? Van Haver vindt het laatste, wat niet wil zeggen dat hij alle zuidnederlandismen goedkeurt (daarom noemde ik zijn boek ‘niet eenzijdig’). Maar dat is hem niet door iedereen in dank afgenomen. Willem Frederik Hermans veegde in *NRC-Handelsblad* van 17-11-'89 de vloer aan met Van Havers boekje en in het algemeen met ‘Wat Belgen onder Nederlands verstaan’ (zoals de titel van zijn stuk luidde). Ten gevolge hiervan ontwikkelde zich in *De Standaard* een pennestrijd, die ik niet gevolgd heb, maar waarin voor- en tegenstanders van de Zuidnederlandse standaardvariëteit elkaar ongetwijfeld in de haren gevlogen zijn. Ook taalkundigen mengden zich in het debat: zowel de Nederlander Heestermans (*NRC-Handelsblad* 29-1-'90) als de Vlaming Geerts (*Ons Erfdeel* 33 (1990), nr. 2). Ze toonden zich beiden tegenstander van Van Havers standpunt.

Ik ben dat niet; integendeel zelfs. In tegenstelling tot mijn mede ANS-redacteur Guido Geerts, die geen goed woord voor *Noorderman & Zuiderman* over had, heb ik er dan ook al met al een heel positieve indruk aan overgehouden.

Informatie over het behandelde onderwerp vind ik de moeite waard voor alle Nederlanders en Vlamingen, maar bepaald onontbeerlijk voor degenen die de belangrijkste lezerscategorie van dit tijdschrift vormen: de neerlandici extra muros. Zij immers moeten *het* Nederlands (van Noord en Zuid) presenteren aan buitenlanders, en die weten er weinig van en wat ze ervan weten klopt vaak niet. Ik wil dit boekje daarom graag in de aandacht van hun docenten aanbevelen. Voor wie nog weinig van het onderwerp weet, is het een aardige inleiding (met een literatuuropgave); voor wie er al (heel) wat van weet, is het ongetwijfeld een mid-

del tot aanvulling en nuancering van al aanwezige kennis. Maar wie het leest, moet er zich dus wel bewust van zijn, dat over boeken als dit heel verschillend gedacht wordt.

J. de Rooij (Amsterdam)

A. Teeuw, *Indonesisch-Nederlands Woordenboek*. Dordrecht, Foris, 1990. xviii-764 blz. ISBN 90 6765 457 4.

Dit nieuwe Indonesische woordenboek van Teeuw (verder: INW) werd in april jl. in de meeste Nederlandse kranten ruim aangekondigd en besproken, een ontvangst die kenmerkend is voor de speciale plaats die Indonesië voor velen in Nederland nog steeds inneemt. In die kranteberichten klinkt ook terecht respect voor de maker, tot 1986 hoogleraar Indonesisch te Leiden, die nu na veertig jaar opnieuw een Indonesisch woordenboek heeft afgeleverd.

Net als in dat eerdere woordenboek (Poerwadarminta en Teeuw 1950) is het uitgangspunt nu dat de Indonesische woordenschat alfabetisch wordt geordend op grondwoorden. Zo zijn bij het grondwoord *nanti* (straks) de volgende afgeleide vormen opgenomen: *bernanti*, *menanti* (wachten), *bernantian* (samen zitten wachten), *menantikan* (afwachten, verwachten []), *ternanti*, *nanti-nantian* (in afwachting van), *penantian* (wachtplaats) en *penanti* (receptionist). Voor de Nederlandse gebruiker, voor wie INW in de eerste plaats bedoeld is, is dit wellicht even wennen, alsof bijvoorbeeld, in een Nederlands woordenboek *beantwoorden*, *geantwoord*, *verantwoording* en *verantwoordelijkheid* alle gezocht zouden moeten worden onder de A van het grondwoord *antwoorden*. De gebruiker dient dus, zoals Teeuw in de inleiding aangeeft, deze Indonesische vormsystematiek te kennen om INW te kunnen hanteren. Om nu gebruikers die bij het opzoeken van een grondwoord op een verkeerd spoor zitten, behulpzaam te zijn, geeft Teeuw soms ook niet-bestaande vormen, bijvoorbeeld *tanti*, met daarbij een verwijzing naar het werkelijke grondwoord *nanti*. Alsof je dus in een Nederlands woordenboek het niet-bestaande *rantwoord* zou opnemen om iemand die het woord *verantwoording* niet kan thuisbrengen, te verwijzen naar het juiste *antwoord*. Dit is in wezen een noodoplossing, die niet nodig zou zijn als in de inleiding de hoofdregels voor het zoeken van het grondwoord vanuit de afgeleide vormen gegeven waren. Voor wie echter eenmaal die regels kent, is de inrichting van INW van een buitengewoon heldere en prettige systematiek.

In de afgelopen veertig jaar heeft het Indonesisch een enorme ontwikkeling doorgemaakt, die in INW op verschillende manieren tot uiting komt. Allereerst natuurlijk in het gebruik van de officiële Indonesische spelling van 1972, uitermate nuttig voor bijvoorbeeld uitgeverij van recente Indische belletristiek, die er vaak maar een potje van maken. Daarnaast zijn ook, zoals in de Verantwoording uiteengezet, de recente ontwikkelingen in de Indonesische lexicografie verwerkt: het Nationale Taalcentrum te Jakarta heeft een grote bijdrage geleverd, terwijl ook van

het materiaal in het baanbrekende Indonesisch-Franse woordenboek van Labrousse uit 1984 ten volle profijt getrokken is.

De ontwikkeling van het Indonesisch blijkt echter vooral uit de enorm toegenomen omvang van het woordenboek: in 1950 nog 369 blz. met zo'n 18.000 trefwoorden, nu een 50.000 trefwoorden in een dubbel zo dik boek. En per trefwoord dan ook nog veel meer samenstellingen en afleidingen: was *anak* (kind) in 1950 goed voor 39 samenstellingen en 6 afleidingen, nu in INW zijn dat er 94 respectievelijk 10 geworden. De vele nieuw opgenomen woorden geven een goed beeld van het eigentijdse Indonesisch: *zebra*, *xerox* (fotokopie), *vespa* (scooter), *baju safari* (jasje met korte mouwen), *uang bagku* (entreegeld voor scholen) en *uang semir* (smeergeld). Veel nieuwe woorden die ontstaan zijn als lettergreepafkortingen, worden in INW doorzichtig gemaakt: *Golkar* (uit *golongan karya*, werkgroep), *keppres* (uit *keputusan presiden*, presidentieel besluit) en *tapol* (uit *tahanan politik*, politieke gevangene). Ook letterwoorden blijken te zijn opgenomen, al zegt Teeuw van niet: ik vond o.a. *ABRI* (strijdkrachten), *ACC* (akkoord) en *IKIP* (Lerarenopleiding), maar weer niet algemeen gangbare als *KTP* (identiteitskaart), *SMA* (middelbare school) en *DPR* (parlement). Pikant is, dat van de meeste staatsuniversiteiten de afgekorte naam gegeven wordt, maar juist de drie belangrijkste ontbreken: *UI* (Universitas Indonesia te Jakarta), *UGM* (Universitas Gadjah Mada te Yogyakarta) en *ITB* (de Technische Hogeschool te Bandung). En tenslotte vinden we bij de nieuwe woorden in INW ook de vele die het Indonesisch geleend heeft uit andere talen, regionale als Javaans, Soendaas, Minangkabaus en Jakartaans, maar ook Arabisch, Engels en vanzelfsprekend het Nederlands.

Het woordenboek van Teeuw heeft duidelijk veel meer te bieden dan het (in INW niet genoemde) Indonesisch-Nederlandse woordenboek van Soekartini (*Kamus Indonesia Belanda*, verder: KIB) van 1986: meer pagina's (INW 764, KIB 508) en meer trefwoorden (INW 50.000, KIB 38.000). Het INW heeft ook meer letters, namelijk alle 26 van ons alfabet; KIB daarentegen erkent de V en de X niet als Indonesisch en heeft dus *vespa* en *xerox* niet, terwijl *vonis* (vonnis) verschijnt als *ponis*. In INW worden homoniemen systematisch als aparte trefwoorden opgenomen, in KIB niet: hier vind je dus als betekenisnuances bijeen wat in INW terecht gesplitst wordt, bijvoorbeeld *madat* I (opium) en *madat* II (stellage). De boven genoemde afko's vind je wel in INW, niet in KIB. Het INW geeft veel meer eigentijdse Indonesische woorden dan KIB, bijvoorbeeld *sadis* (geweldig), *saduran* (bewerking, uitgave) en *razia* (grootscheepse verkeerscontrole).

Bij de leenwoorden is er een opvallend verschil in behandeling tussen INW en KIB, dat deels van taalpolitieke, deels van praktische aard is. Van de Nederlandse leenwoorden bijvoorbeeld neemt Soekartini alleen de verindonesiëste vormen op, zoals *perlip* (verliefd), *permen* (pepermunt), *pernikel* (vernikkelen), *pernis* (vernis(sen)), *perselah* (verslag), etc. Teeuw heeft die ook, maar geeft daarnaast nog zeer veel Nederlandse woorden die in Indonesië gangbaar zijn. Zo vind je in INW Nederlandse juridische termen als *advokat*, *breidel*, *delik*, *eksekusi*, *garansi*, *inlander*, *ka-*

sasi, subversi, verstek, die in KIB niet zijn opgenomen. Soekartini zal deze woorden vermoedelijk niet als Indonesisch beschouwen, ook al zijn ze gangbaar in de Indonesische media; ze zijn daarom meer op hun plaats in het Nederlands-Indonesische woordenboek dat Soekartini ook gemaakt heeft.

Soekartini's KIB is bedoeld voor Indonesiërs, Teeuw's INW voor Nederlanders. Ook qua inhoud verschillen ze nogal en vullen elkaar daardoor soms mooi aan. Een concreet voorbeeld daarvan is te vinden bij het in beide woordenboeken uitvoerige lemma *main* (spelen): Teeuw geeft daar 10 samenstellingen en 2 zegswijzen die Soekartini niet heeft, maar omgekeerd biedt Soekartini 6 samenstellingen en 2 zegswijzen die Teeuw weer niet heeft. Het is daarom vaak nuttig om naast het INW ook KIB met zijn andere informatie als aanvulling te gebruiken. Dat neemt echter niet weg, dat Teeuw duidelijk een veel completer, beter georganiseerd en wetenschappelijk meer verantwoord beeld van het moderne Indonesisch geeft dan Soekartini.

Met het INW beschikt de Nederlandse gebruiker nu over een woordenboek dat voldoet aan de eisen van de moderne lexicografie van het Indonesisch. Daarmee bewijst Teeuw nu nogmaals - na zijn voortreffelijke Indonesische literatuurgeschiedenis - een grote dienst aan de Nederlandse belangstellenden voor Indonesië. Zijn boek zal velen goed van pas komen, niet alleen reizigers, onderzoekers en cursisten, maar ook vertalers en, naar ik verwacht, ook Indonesische studenten Nederlands en Indonesiërs die voor studie naar Nederland komen.

Reinier Salverda (Londen)

J. de Vries en F. de Tollenaere, *Prisma Etymologisch Woordenboek. Waar komen onze woorden vandaan?* Uitg. Het Spectrum 1986, 369 blz., f 14,90. ISBN 90 274345X.

Het boek, dat mij thans werd toegestuurd, is kennelijk een herdruk van de 14e druk uit 1986 (meer is er niet uit af te leiden). Het commerciële succes dat dit etymologisch handwoordenboek kent is volkomen terecht en verdiend: het betreft hier een 'afgeleid produkt' van het grote Etymologisch Woordenboek van Jan de Vries, het beste etymologische woordenboek van onze taal dat, net als dit Prismaproduct, bewerkt en uitgegeven werd door de vroegere WNT-redacteur Felicien de Tollenaere.

Vooraf vindt men de oorspronkelijke 'Inleiding' van De Vries die, zoals De Tollenaere in zijn 'Woord Vooraf' opmerkt, inderdaad 'een populaire, heldere en overzichtelijke uiteenzetting van wezen, taak en methoden van de etymologie' geeft.

Iedereen die niet direct een vaketymoloog is zal in dit boekje alles vinden wat men redelijkerwijs verwachten kan: het is helder, overzichtelijk en vooral toch wetenschappelijk accuraat, kwaliteiten die het zowel aan De Vries' basiswerk als aan De Tollenaeres bewerking te dan-

ken heeft.

Het in het vorige nummer besproken nieuwe etymologische woordenboek uit de Van Dale-serie moet het tegen dit degelijke en goedkope boek op alle gebieden afleggen. In 'Testaankoop'-terminologie kan men dit Prismawoordenboek zonder enige twijfel de 'beste koop' noemen. Een bedenking nochtans over de presentatie: hoewel Nederlands inderdaad ook in Nederland gesproken wordt, is het totaal ongepast het kapt enkel met de kleuren van de Nederlandse vlag te 'sieren'.

Roland Willemys (Brussel)

Kees Groeneboer (ed.), *Studi Belanda di Indonesia / Nederlandse Studiën in Indonesië*. Jakarta, Djambatan, 1989, 512 blz., f 25,-. ISBN 979 428 133 6. Bestellen: f 25,- overmaken op postrekening 1571253, t.n.v. R.U. Leiden, c.s. Nederlandkunde, onder vermelding van 'congresbundel'.

Van 23 tot 27 november 1987 vond in Jakarta een congres plaats over het thema Nederlandse studiën in Indonesië, georganiseerd door de vakgroep Nederlands van de Universitas Indonesia. De lezingen die tijdens dat congres werden gehouden, zijn nu gebundeld. Ze zijn afgedrukt in de taal waarin ze werden gehouden: Nederlands, Engels of Indonesisch. Bovendien zijn de Nederlandse teksten van een Indonesische, de Indonesische teksten van een Nederlandse vertaling voorzien.

De bundel bevat bijdragen op drieërlei gebied: letterkunde, taalkunde en Nederlandse Studiën in engere zin. In die laatste afdeling treft men twaalf opstellen aan over de betekenis van het Nederlands voor verschillende vakgebieden in Indonesië: rechten, antropologie, geschiedenis, architectuur, archeologie en zo meer. Wie daarover snel geïnformeerd wil zijn, leze de bijdrage van R. Salverda aan deze bundel, 'Nederlands als wetenschappelijke bronnentaal voor Nederlandse Studiën in Indonesië'.

Hoewel de bundel in de eerste plaats van belang is voor Indonesië-specialisten, bevat ze veel wat ook voor een breder publiek interessant is. Zo zijn er van de twaalf artikelen over een letterkundig onderwerp zeven gewijd aan Multatuli, want in 1987 werd - ook in Jakarta - diens honderdste sterfdag herdacht: H. Brandt Corstius beschouwt Multatuli niet als de man van Lebak maar als 'de man van Wiesbaden', H. van den Bergh analyseert Multatuli's denkbeelden over diens schrijverschap, Dick Hartoko vraagt opnieuw aandacht voor een Indische tijdgenoot van Multatuli, A.M. Courier dit Dubekart, enzovoort. In deze afdeling vinden we voorts opstellen over Tjalie Robinson (van Rudy Kousbroek), over Annie Romein-Verschoor (van A.M. Brandenburg) en over Leo Vroman (van Leo Vroman).

Van de acht bijdragen op het gebied van de taalkunde noem ik die van M.C. van den Toorn over 'De ANS als grammatica voor

buitenlanders' en die van P.C J. van Sterkenburg over 'Perfectie van selectie en de lexicografie van het Nederlands'.

Een felicitatie voor de *seksi Belanda* van de Universitas Indonesia met deze boeiende en voortreffelijk geredigeerde bundel lijkt me alleszins op zijn plaats.

H.J. Boukema (Ankara)

O. Vandeputte, J.W. de Vries en H. Steinhauer, *Bahasa Belanda*. Rekkem, 1989. Stichting Ons Erfdeel vzw, 63 blz., f 18,-. ISBN 90 70831 26 0.

'De behandeling van de voor het Nederlands specifieke kenmerken bevredigt ook niet. De schrijver beperkt zich tot enkele fonetische eigenaardigheden (en de spelling), wat morfologische eigenaardigheden, summiere syntactische verschijnselen en vreemde invloeden op de woordenschat. Juist ten aanzien van de grammaticale structuur zou in het licht van de recente studies naar wat ik voor het gemak maar noem "language universals" en parametrische verschillen veel meer verteld kunnen worden (...)'.

Deze kritische opmerkingen golden *Nederlands, het verhaal van een taal*, de moedertekst van wat nu in Indonesische bewerking voor me ligt, en ze werden in *NEM* 48 van voorjaar 1987 gemaakt door J.W. de Vries. Die heeft er in deze door hem bewerkte Indonesische versie uiteraard wel voor gezorgd dat men hem niet van soortgelijke omissies kan beschuldigen. Zo wordt in het hoofdstuk over de kenmerken van het Nederlands de woordvolgorde in woordgroep en hoofd- en bijzin behandeld en wel contrastief ten opzichte van het Indonesisch. Dit laatste geldt ook voor de behandeling van klanken en woordvorm. Het spreekt vanzelf dat voorts de Nederlandse leenwoorden in het Indonesisch in dit boekje de aandacht krijgen die ze verdienen. Het Afrikaans wordt behandeld in het hoofdstuk over de invloed van het Nederlands op andere talen.

Er is, kortom, nogal het een en ander veranderd vergeleken met de oorspronkelijke tekst. Zou het geen idee zijn ook de Nederlandse versie eens aan te passen?

H.J. Boukema (Ankara)

O. Vandeputte en L. Crespo Fabiao, *O Neerlandes, Lingua de vinte milhoes de Holandeses e flamengos*. Rekkem: Ons Erfdeel, 1990. f 18,-/ BF 325. ISBN 90 70831 28 7.

In vervolg op de uitgaven in het Nederlands, Frans, Engels, Duits, Spaans, Italiaans en Indonesisch is er nu ook een Portugese versie verschenen van 'Nederlands. Taal van twintig miljoen Nederlanders en Vlamingen'. Het boekje is te bestellen bij de Stichting Ons Erfdeel,

Murissonstraat 260, B-8530 Rekkem, België.

C.G.L. Apeldoorn en R. van Riet, *Spreekwoorden verklaard*. Utrecht, Uitgeverij Het Spectrum, 1987. 303 pp. ISBN 90 274 3466 2

Ed van Eeden, *Deltas groot spreekwoordenboek voor het hele gezin. Herkomst, betekenis en gebruik van alle bekende spreekwoorden*. Aartselaar, Deltas, 1989. 252 pp. ISBN 90 243 4115 9.

W.P. Postma en E.A.J. Scheepmaker, *Wat van eksters komt, huppelt graag. Spreekwoorden en zegswijzen over plant en dier*. Amsterdam, De Arbeiderspers, 1989. 260 pp. ISBN 90 295 379 5.

Spreekwoorden zijn weer in! Dat wil zeggen: er is nogal wat verschenen de laatste jaren, op het gebied van de paremiologie (van het Grieks *paroimia* = spreekwoord). In Nederland is sinds *de Grote Stoett* (1901) en de bewerking van zijn bundel door Kruyskamp (1951) vrijwel niets meer van belang uitgekomen tot voor een paar jaar. In *NEM 52* werd het *Van Dale Spreekwoordenboek in vier talen* (1988) besproken.

De paremiologische werkjes die hier aan de orde komen hebben allemaal het volgende gemeen: ze bevatten niet alleen spreekwoorden, maar ook zegswijzen (*Dat loopt de spuigaten uit*), gezegden (*met huid en haar* of *haantje de voorste*) en uitdrukkingen (*de kat de bel aanbinden*). Spreekwoorden drukken 'een algemene levenservaring' uit en zijn 'in een vrij vaste vorm gegoten' (Apeldoorn en Van Riet), bijvoorbeeld *Wie geen aal wil, krijgt ook geen kabeljauw*.

In de pocket *Spreekwoorden verklaard* zijn ruim 4000 'spreekwoorden' op alfabetische volgorde geklasseerd, volgens het eerste zelfstandig naamwoord, en voorzien van een korte definitie, met hier en daar een korte etymologische aanwijzing. Het is dus een lange opsomming van bekende en minder bekende paremiologische verbindingen, bestemd voor niet al te nieuwsgierige gebruikers. Een uitgebreid register maakt het mogelijk om snel een 'spreekwoord' en zijn 'betekenis' op te zoeken, maar dat is dan ook alles.

Voor iets uitgebreidere informatie kan men terecht bij *Deltas groot spreekwoordenboek voor het hele gezin*. Deze bundel bestaat uit twee delen. In het eerste deel zijn de spreekwoorden, gezegden en uitdrukkingen gealfabetiseerd op trefwoord, waarbij een uitdrukking volgens de samensteller 'verduidelijkt wordt door een voorbeeldzin': Zo wordt *Zo stom als een Kampenaar* 'verduidelijkt' door *Die man is werkelijk zo stom als een Kampenaar*, gevolgd door de uitleg *Die man is erg stom*, wat de lezer natuurlijk nog niet doorhad... In het tweede deel is alles onder 24 thema's ondergebracht, variërend van 'wijsheden en boeken' (*De aanhouder wint*) tot 'nationaliteiten, streken en plaatsen'. Hier vinden we onze Kampenaar terug, die de naam heeft 'bij uitstek dom te zijn'. Hoe hij aan die naam komt mag Joost weten... Deze thematische indeling is hoogst merkwaardig daar ze enerzijds berust op de algemene betekenis van het 'spreekwoord', anderzijds uitgaat van het trefwoord. Zo vinden we onder

‘beneveldheid en gekte’ (sic!) uitdrukkingen als *Lazarus zijn, Te diep in het glaasje kijken* enz. Maar waarom treffen we hier dan ook een gezegde aan als *Volle lading hebben*? Dit zou toch eerder op zijn plaats zijn temidden van de 15 pagina's tellende uitdrukkingen ontleend aan de ‘scheepvaart en visserij’? Als je echter *een droge lever hebt en met dubbele tong praat*, ben je niet ‘beneveld’ want lever en tong vallen onder ‘lichaamsdelen’. Het is een tweeslachtige indeling, die kant noch wal raakt. Bovendien zouden volgens de titel ‘alle bekende spreekwoorden’ opgenomen zijn, iets wat uiteraard niet te verwezenlijken is op de 87 bladzijden van deel 1. Dat is iemand knollen voor citroenen verkopen!

Wat van eksters komt, huppelt graag is een prettig leesbaar boekje, waarin 136 curieuze spreekwoorden en zegswijzen over plant en dier zijn opgenomen. De samenstellers hebben een willekeurige greep gedaan uit de rijke paremiologische verzameling waarin fauna en flora een rol spelen. Zo treft men er bijvoorbeeld wel het spreekwoord *Elk meent zijn uil een valk te zijn* aan, maar niet de uitdrukking *Een uiltje knappen*. Elk artikel biedt uitvoerige informatie wat betreft betekenis, gebruik, herkomst en etymologische bijzonderheden. Zaken als volksgeloof, dierfabels, ontleningen aan de Bijbel, aan ambachten zoals jacht en visserij, komen uitgebreid aan de orde. Talrijk zijn de literaire verwijzingen. Bovendien bevat elk artikel gedetailleerde biologische gegevens over plant of dier in kwestie. Soms wel 's te veel van het goede, wanneer deze informatie meer dan de helft van het artikel in beslag neemt. Zo wordt in het stukje over *Dat dank je de koekoek* uitgeweid over broedparasitisme, schuimcicade en koekoeksspog... Men kan zich derhalve afvragen voor wie deze bundel bestemd is. Voor de natuurliefhebber, voor de spreekwoordenamateur, of voor beide? Enkele verklaringen van toch wel zeer elementair niveau doen wat onnozel aan: de periode van het Middelnederlands bestrijkt de ‘12de tot 16de eeuw’; de Gouden Eeuw is de ‘17de eeuw’ en West-Friesland ‘Noord-Holland’. Maar er wordt wel op een zeker kennisniveau van de gebruiker gerekend als ridder Keye uit de *Ferguut* geciteerd wordt en wel in het Middelnederlands! Desalniettemin een vlot, leerzaam en vermakelijk boekje, voorzien van een register en een (literaire en paremio-biologische) bibliografie. Tekenaar Peter Vos luisterde de verzameling op met een aantal grappige illustraties. Wie zich dit boekje aanschaft gooit z'n hooi zeker niet over de balk!

Claudia Huisman (Straatsburg)

***Prisma Handwoordenboek Spelling*. Utrecht, Het Spectrum, 1989. 904 blz., f 19,90. ISBN 90 274 2374 1.**

***Wolters' Spellinggids Eigentijds Nederlands*. Groningen, Wolters-Noordhoff, 1989. 811 blz., f 34,50. ISBN 90 01 96807 4.**

***Herziene Woordenlijst van de Nederlandse taal*. 's-Gravenhage, SDU, 1990, f 34,90. ISBN 90 12 06128 8.**

Drie spellinggidsen in één jaar tijd: een beter bewijs dat de

belangstelling voor verzorgd Nederlands groeiende is, kan men zich niet wensen.

Maar hoe verzorgd zijn deze spellinggidsen zelf? De dikste van de drie, het *Prisma Handwoordenboek Spelling*, bevat wel een zeer summiere ‘Toelichting en wegwijzer’ maar niet een overzicht van de spellingregels van het Nederlands. Dat is een groot gebrek aan deze gids.

Van een spellinggids mag men verwachten, dat de woorden die erin opgenomen zijn, goed gespeld zijn. Dat is in deze gids vrijwel altijd het geval, maar niet altijd. Zo schrijven de auteurs bijvoorbeeld *EHBO-er*, *KVV-er* en *ME-er* voor, hoewel alleen een apostrof in deze gevallen toegestaan is. Ook vallen vreemde tegenstellingen als *diepte-onderzoek vs gemeenteontvanger* op, het eerste met koppelteken en het tweede zonder.

De *Spellinggids* van Wolters bevat wel een overzicht van de spellingregels van het Nederlands. Tegenstrijdigheden zijn in deze gids nauwelijks te vinden, maar wie goed zoekt, vindt er wel. Zo schrijft deze gids *diepzee-expeditie* voor, naast *zeeëgel* en *zeeëenhoorn*. Waarom dan niet *diepzeeëxpeditie*, vraagt men zich af. En waarom mag van deze gids naast *waardeoordeel* ook *waarde-oordeel* geschreven worden?

Van de hier besproken spellinggidsen is alleen die van de SDU onverantwoord slecht. De titel *Herziene Woordenlijst van de Nederlandse taal* is bijzonder misleidend. Er is niets herzien; er zijn alleen veel nieuwe woorden toegevoegd. Dat staat ook in het *Ten geleide*: ‘Deze woordenlijst is een uitbreiding van en aanvulling op de in 1954 verschenen.[...]’

Door aldus te werk te gaan, heeft het Instituut voor Nederlandse Lexicologie, de auteur van dit onechte groene boekje, alle fouten die in het echte Groene Boekje zaten, gewoon overgenomen. Nog steeds *familieaangelegenheid* zonder koppelteken, maar *consumptie-aardappelen* met een koppelteken. En *spreeuwenest*, hoewel voor zo'n nest toch altijd twee vogels nodig zijn, nog afgezien van de jonge vogels die het na enige tijd bewonen. Bovendien zijn er nieuwe fouten in opgenomen: *ondermeer* is bijvoorbeeld als woord opgenomen, wat onjuist is. Alleen *onder meer* is correct, maar deze woordgroep hoort uiteraard niet in een woordenlijst thuis. En waarom *Dionysisch* met een hoofdletter en *apollinisch* niet?

Wat het boekje onbruikbaar maakt, is het feit dat *nieuwe* samenstellingen met de tussenklank *e* consequent met *en* geschreven worden, als het eerste lid een meervoud op *en* heeft. Op zich een goede keus, maar een spellinggids die deels de oude regel volgt (voor samenstellingen die al in het echte Groene Boekje waren opgenomen) en deels de nieuwe regel, wordt er niet betrouwbaarder op: *hondekop vs hondenoog*, *honderas vs kattenras* enzovoort. Voor de taalgebruiker is er geen touw aan vast te knopen.

De conclusie zal duidelijk zijn. Van deze drie spellinggidsen is de *Spellinggids Eigentijds Nederlands* verreweg de beste en meest complete. Het *Handwoordenboek Spelling* van Prisma mist een overzicht van de Nederlandse spelling en bevat hier en daar fouten. De prijs is daarentegen beduidend lager dan die van de spellinggids van Wolters.

Beslist niet koopwaardig is de *Herziene Woordenlijst van de Nederlandse taal*, ook al staat er heel bedrieglijk ‘Het nieuwe “Groene boekje”’ en direct daaronder ‘De complete officiële Woordenlijst’ op de omslag. *Dat is het niet*.

Maarten Klein (Nijmegen)

Yolande Timman, *De sleutels van de taal. Idiomatiche en andere vaste uitingen in tweede-taalverwerving*. Universiteit van Amsterdam. Publikaties van het Instituut voor Algemene Taalwetenschap nr. 45. Maart 1989, 138 pp.

Lange tijd, zegt Yolande Timman, heeft in het tweede-taalonderwijs de nadruk gelegen op één aspect: de grammatica. De laatste tijd is ook het woorden leren in de belangstelling gekomen. Haar publikatie vraagt aandacht voor wat zij noemt het gebied tussen grammatica en woordenschat: dat van de zogenaamde holistische uitingen. De term holistisch gebruikt ze omdat ze haar studie niet wil beperken tot idioom: ze behandelt alle uitingen die als een min of meer vast geheel functioneren.

Het doel van haar studie is de ontwikkeling van een leerplan, een didactiek en lesmateriaal met betrekking tot holistische taaluitingen. Om tot dit doel te komen geeft ze voor het idioom eerst een taaltheoretisch kader, behandelt ze de culturele dimensie van holistische taal en beschrijft ze de functies van holistische uitingen in het taalgebruik. Vervolgens gaat ze in op de vraag hoe de verwerving van holistische uitingen verloopt, bij gestuurd maar vooral bij ongestuurd leren, om dan te belanden bij het belangrijke onderwerp: holistische uitingen in het tweede-taalonderwijs. Bij de behandeling van dit onderwerp vermeldt ze eerst wat docenten denken over het aanbieden van idioom in een lessituatie. Vervolgens bespreekt ze de wijze waarop holistische uitingen in de thans meest gebruikte leermiddelen Nederlands als tweede taal aan de orde komen. In ditzelfde hoofdstuk komt ook het doel van haar studie aan bod: leerplan, didactiek en lesmateriaal.

Het is opvallend dat aan het uiteindelijke doel van deze publikatie geen apart hoofdstuk is gewijd. Anders gezegd: het deel over leerplan, didactiek en lesmateriaal is wat mager uitgevallen. De auteur is zich daarvan bewust. Het is ‘een eerste invulling’. En zij verdedigt zich: er is op dit gebied nog zeer weinig onderzoek gedaan. Een terechte verdediging: idiomatiche en vaste uitdrukkingen in tweede taalverwerving, dat is, zeker wat de didactische kant ervan betreft, een nog vrijwel onontgonnen gebied. Yolande Timman heeft niettemin de moed gehad daarover een gedegen studie te schrijven en deze te confronteren met haar eigen leservaring en met de mening van taalleerders. Dit laatste gegeven: wat vinden de taalleerders zelf van het nut van idioom, wordt in haar studie terecht uitvoerig belicht, zodat ook om die reden haar publikatie gezien

mag worden als een aanwinst voor de neerlandistiek.

P. de Kleijn (Den Haag)

Mieke Trommelen en Wim Zonneveld, *Klemtoon en metrische fonologie*. Muiderberg, Coutinho, 1989. 270 blz., f 34,50. ISBN 90 6283 785 9.

Dit boek, bestemd voor de (zeer gemotiveerde!) leek die reeds een zekere kennis van de generatieve fonologie heeft, alsmede voor studenten en praktizerende taalkundigen, beoogt 'geen elementaire inleiding in de fonologie' te zijn (3). De auteurs, beiden verbonden aan de Rijksuniversiteit Utrecht en reeds bekend door eerdere publikaties op dit gebied, hebben een buitengewoon helder, up-to-date handboek geschreven waarin niet alleen de desbetreffende literatuur op beknopte wijze behandeld wordt, maar ook originele oplossingen voor eerder onopgeloste problemen aangeboden worden. In deze studie worden degelijke beschrijvingen, die duidelijk de waargenomen regelmaat in de verschillende fenomenen weergeven, gecombineerd met een diepgaande behandeling van de theoretische consequenties van de bestudeerde gegevens, en worden tevens op heldere wijze de verscheidene facetten belicht van het werk van de taalkundige, zoals het opbouwen van hypothesen, het beargumenteren van stellingen, en het zorgvuldig afwegen van alternatieven. Het enthousiasme dat de schrijvers voor hun vakgebied voelen is overal duidelijk.

Het boek bestaat uit dertien hoofdstukken, elk aangevuld met een reeks vraagstukken, en wordt afgerond met een uitvoerige literatuurlijst. In de eerste hoofdstukken wordt op overzichtelijke wijze de geschiedenis van de boeiende ontwikkelingen in de generatieve fonologie in de jaren 80 weergegeven. Na een beknopte historische schets van de overgang van de niet-lineaire fonologie zoals weergegeven in het *Sound Pattern of English* van Chomsky en Halle (hoofdstuk 2) tot de lineaire of metrische fonologie (hoofdstuk 3) wordt klemtoon in steeds grotere eenheden behandeld, eerst in ongelede woorden (hoofdstukken 4 t/m 9), dan in gelede en samengestelde woorden (hoofdstukken 10 t/m 12), en daarna in woordgroepen of 'frases' (hoofdstuk 13). Besproken worden onder andere universele typologie en parameters van klemtoon, alsmede bijklemtoon en reductie, en de rol van de schwa. Gegevens en analyses worden op heldere wijze, stap voor stap, voorgelegd, meestal eerst de Engelse en dan de Nederlandse. Niettemin zijn de voorgestelde analyses van de Nederlandse gegevens geen slaafse herhaling van die van het Engels; integendeel, het Nederlands wordt benaderd als apart verschijnsel.

Het lezen van dit boek zal menigeen wellicht als een uitdaging ervaren, zelfs degenen die over de beoogde achtergrondkennis beschikt. Toch is het de moeite waard om te volharden. Wie geen 'native speaker' van het Nederlands is, zal af en toe een goed woordenboek of zelfs een encyclopedie ter hand moeten nemen om enkele van de meer

exotische woorden zoals *abútilon*, *caliméro*, of *brocopóndo* te kunnen begrijpen. Het lijkt me dat er geen onjuiste klemtonen gegeven worden (behalve Engels *viólin* in plaats van *violín*), al wordt in één geval wel de minder gangbare klemtoon van een Nederlands woord gegeven: *mikado* in plaats van *mikádo*. Af en toe komen er ook storende zetfouten voor; op de bladzijden 87 t/m 91, bijvoorbeeld, worden sommige regels herhaald en ontbreken er weer andere. Al is het gebruik van anglicismen haast onontkoombaar, puristen zullen wellicht wensen dat dit wat ingeperkt was. Ook geven de schrijvers af en toe blijk van een uitgesproken voorkeur voor abstracte analyses, bijvoorbeeld in hoofdstuk 9. Vanwege de theoretische in plaats van pedagogische instelling zal dit werk waarschijnlijk van minder belang zijn voor docenten Nederlands extra muros. Niettemin is de beschrijving van de klemtoonpatronen van het Nederlands uitstekend, evengoed als de uiteenzetting van de overeenkomsten en verschillen met het Engels. Uiteindelijk zal dit werk dan ook zeer nuttig kunnen zijn bij de voorbereiding van lesmateriaal over de klemtoon in het Nederlands, vooral het materiaal dat bestemd is voor Engelssprekenden.

Thomas F. Shannon (Berkeley)

Ton Anbeek, *Geschiedenis van de Nederlandse literatuur tussen 1885 en 1985*. Amsterdam, De Arbeiderspers, 1990. 314 blz., prijs f 55,-. ISBN 90 295 0055 7.

Al lang bestond er behoefte aan een literatuurgeschiedenis van de moderne tijd. Knuvelder deel IV liep tot 1916, en het aanvullende handboek voor de nieuwe literatuur was, zoals Knuvelder zelf terecht in het voorwoord zei: 'zéér voorlopig en zéér schematisch'. Bovendien is het nu meer dan vijfendertig jaar oud. De twee delen *Literair Lustrum* van 1967 en 1973 hebben de open plekken een beetje ingevuld en Anbeek is vier jaar geleden zeer behulpzaam geweest met *Na de oorlog*, zijn boek over de Nederlandse roman van 1945 tot 1960. Een historisch overzicht dat de moderne literatuur als geheel zag, ontbrak echter nog. Anbeeks geschiedenis van de literatuur van de laatste honderd jaar is dus buitengewoon welkom.

Over het algemeen wijkt Anbeek weinig af van de gevestigde orde. Hij mag dan alle plechtstatigheid van zijn voorgangers hebben afgezworen, een beeldenstormer is hij zeker niet. Heel nauwkeurig gaat hij bij de verschillende generaties en groeperingen na wat hun programma inhoudt, in welk opzicht zij verschillen van hun voorouders en hoe dat in het individuele werk tot uiting komt. Grote verrassingen of opvallende nieuwe inzichten biedt hij niet, wel veel preciseringen en verhelderingen. Zo krijgt Theo van Doesburg (I.K. Bonset), 'onze enige, echte, onvervalste modernist', de aandacht die hij nog niet eerder in de literatuurgeschiedenis had gekregen. Hetzelfde geldt voor Paul Rodenko, die zich in de eerste na-oorlogse jaren krachtig afzette tegen de erfenis van 'Forum' en die door Anbeek wordt gekarakteriseerd als 'een criticus die een wer-

kelijk nieuwe visie zoekt'.

Wie het nieuwe zoekt, wordt door Anbeek hoog gewaardeerd. Wie dat niet doet, of het niet consequent volhoudt, kan op een veeg uit de pan rekenen. Anbeek is duidelijk teleurgesteld door het gebrek aan doorzettingsvermogen van de modernistische beweging van omstreeks 1916, wat hij vooral aan Herman van den Bergh en Marsman wijt. De laatste noemt hij zelfs 'de grootste draaikont in de Nederlandse literatuur'. Misschien vindt hij, bij alle waardering die hij duidelijk heeft, ook Nijhoff te conservatief. Anders begrijp ik niet dat er over 'Awater' en 'Het uur u' geen woord wordt vuil gemaakt. Er is geen twijfel aan dat Anbeeks hart uitgaat naar de Vijftigers, en dan vooral naar Lucebert wiens verstechniek hij uitvoerig en voorbeeldig uiteenzet.

Een geschiedschrijver van de literatuur lijkt altijd een debat uit te lokken over de namen die ontbreken. Anbeek heeft zich bij voorbaat al tegen de klacht over omissies verdedigd door te wijzen op het bestaan van lexica en encyclopedieën en het streven naar volledigheid te kwalificeren als 'de grootste doodzonde van elke handboekschrijver'. Streven naar volledigheid bij een literatuurgeschiedenis is inderdaad een even zinloze onderneming als het opsommen van alle onterecht geweerde schrijvers, ook al zijn er dat in dit geval nogal wat. In tegenstelling tot zijn voorgangers heeft Anbeek ook alle biografische gegevens weggelaten, met inbegrip van de jaren van geboorte en dood. Soms kruipt het bloed van de geschiedschrijver waar het niet gaan kan. Brakman debuteerde laat, in 1961, wordt ons gezegd. Hoezo laat? We wisten toch niet wanneer hij was geboren?

Ceterum censeo dat een literatuurgeschiedenis die aan alle Nederlandstalige literatuur in België voorbijgaat, maar een halve literatuurgeschiedenis is. Dat is een ernstig bezwaar maar het neemt niet weg dat Anbeek die andere helft van de moderne Nederlandse literatuur grondig, ondogmatisch en zeer leesbaar heeft beschreven.

R.P. Meijer (Londen)

Kees Snoek, *De Indische jaren van E. du Perron*. Nijgh en Van Ditmar, Amsterdam, 1990. 428 blz. Prijs f 65, -. ISBN 90 236 7915 6.

Du Perron heeft twee perioden van zijn leven in Indië doorgebracht. Hij was er in 1899 geboren en vertrok in 1921, eerst naar Frankrijk en later naar België en Nederland. In 1936 besloot hij met vrouw en kind terug te gaan naar Indië, waar hij tot 1939 bleef. Over die twee periodes is in de loop van de tijd al heel wat geschreven, allereerst door Du Perron zelf in *Het land van herkomst*, *Indies memorandum* en in zijn enorm omvangrijke correspondentie, en na zijn dood in 1940 door vrienden en onderzoekers als Veenstra en Nieuwenhuijs. Veel van wat Kees Snoek in zijn dissertatie behandelt, was dan ook al bekend, zij het in erg verspreide vorm. De waarde van Snoeks studie ligt niet zozeer in de uit-

breiding van onze kennis - al heeft hij een paar mooie archiefvondsten gedaan - maar in het herordenen van het vele materiaal en in het aanbrengen van een groot aantal nuanceringen. Snoek wil Du Perrons ontwikkeling en activiteiten begrijpen door een strikt 'Indo-centrische benadering'. Als we mochten denken dat Du Perron een typische vertegenwoordiger van de Indische samenleving was, corrigeert Snoek dat door erop te wijzen dat Du Perron zich vanaf zijn vroegste jeugd in een uitzonderingspositie bevond. Zijn afkomst was minstens even Frans als Nederlands en bovendien behoorde hij tot het Indische patriciaat dat, toen de westerse invloeden steeds sterker werden, 'een ouderwets-Indische levensstijl' bleef volgen. Zeer ongewoon was het natuurlijk ook dat iemand uit die kringen naar Europa vertrok omdat hij schrijver wilde worden.

De vijftien Europese jaren waarin Du Perrons schrijverschap zich ontwikkelde, behandelt Snoek heel summier. Terecht, naar mijn oordeel. Hij schrijft immers geen biografie van Du Perron of een analyse van zijn werk. Wel gaat Snoek vrij uitvoerig in op de motieven die Du Perron terugdreven naar Indië: zijn afkeer van de politieke situatie in Europa, angst voor de dreigende oorlog, zijn bekrompen financiële omstandigheden, een hang naar de samenleving die hij als jonge man achter zich had gelaten. Dat dit alles op een teleurstelling moest uitlopen, was toen niet te voorzien, maar na de studie van Snoek is het wel duidelijk waarom het zo moest gaan. De koloniale samenleving zat potdicht voor Du Perron. Eigenlijk hoorde hij nergens bij, niet bij de kolonialen, niet bij de nationalisten, niet bij de ambtenaren en ook niet bij de journalisten. Zelfs bij een blad als 'Kritiek en Opbouw' voelde hij zich niet echt thuis: 'allen even braaf denkend en geen die zich werkelijk durft te geven', schreef hij aan Ter Braak.

In het laatste deel van zijn boek gaat Snoek na met welke Indonesiërs Du Perron in contact is geweest. Bekend is zijn afscheidsbrief aan Soetan Sjahrir en zijn vriendschap met de Djojopoespito's. Snoek behandelt nog heel wat andere connecties, o.a. met Soewarni, Soeroto en Soetan Takdir Alisjahbana. Hij vindt er geen doekjes om dat de opinies van Du Perron zeker niet door alle Indonesische schrijvers werden gedeeld. Sommigen waren meer geïnteresseerd in de volksopvoedende functie van de literatuur dan in een hoog peil, anderen vonden dat er in zijn bemoeiingen iets patroniserends lag. Ook wat hen betrof was Du Perron een vreemde eend in de bijt. Snoeks 'Indo-centrische' benadering maakt dat hij ook in deze gevallen alle begrip kan opbrengen voor de reacties van de Indonesiërs. Door die consequente belichting, en door de heldere groepering van de feiten en niet te vergeten de prettige, soepele stijl, is dit boek een zeer waardevolle aanvulling van de literatuur over Du Perron.

R.P. Meijer (Londen)